

Bouwstenen voor het vso

Uitstroomprofiel Dagbesteding

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Bouwstenen voor het vso

Uitstroomprofiel Dagbesteding

December 2011

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2011 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteur: Willem van Zon, met medewerking van Hans Pietersen, Els Schram en Ina Berlet

In samenwerking met: werkgroep 3, project Passende kwalificaties - kerndoelen vso

In opdracht van: Ministerie van OCW, directie JOZ

Informatie

SLO

Secretariaat: Speciaal Onderwijs

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 664

Internet: www.slo.nl

E-mail: so-po@slo.nl

AN: 2.5517.438

Aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Mevrouw J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag

Datum	Ons kenmerk	Uw kenmerk
18 juli 2011	SO/5517/11-327	
Doorkiesnummer	Fax	E-mail
(053) 4840 210	(053) 4307 692	b.vanleeuwen@slo.nl
Betreft		
Aanbiedingsbrief Bouwstenen notities uitstroomprofielen vso		

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Mevrouw de Minister,

Het wetsvoorstel kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs legt de taak van scholen voor voortgezet speciaal onderwijs (vso-scholen) wettelijk vast: het onderwijs inrichten in één of meer uitstroomprofielen, te weten Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding.

In opdracht van het ministerie van OCW heeft SLO, in nauwe samenwerking met vele betrokkenen uit het veld, handreikingen en aanbevelingen ontwikkeld voor de vormgeving van het onderwijs in de drie uitstroomprofielen.

De invoering van de wet kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs heeft niet alleen betrekking op de taak en het onderwijsaanbod van het vso, maar regelt ook de verplichting tot het opstellen van een ontwikkelingsperspectief voor iedere leerling, het vaststellen, aan het eind van de schoolperiode, van een transitiedocument voor iedere leerling en het uitreiken van een getuigschrift aan leerlingen die geen regulier diploma voortgezet onderwijs behalen. Andere consequenties zijn het verplicht stellen van stages voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en het verruimen van de mogelijkheid voor vso-scholen om de examinering en diplomering van leerlingen zelf ter hand te nemen.

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

Handreikingen voor scholen

Deze Bouwstenen-notities willen schoolleidingen en inhoudelijk management in het vso handreikingen bieden bij de inrichting van de uitstroomprofielen. Zij bieden suggesties om op schoolniveau te werken aan de operationalisering van het wetsvoorstel. Er is geen sprake van een verplichtend karakter. De notities zijn in nauwe samenwerking met het veld tot stand gekomen. Zij geven voorbeeldmatige uitwerkingen en verwijzen naar bruikbare instrumenten en bronnen.

Het wetsvoorstel kwaliteit beoogt het vso een impuls te geven voor inhoudelijke kwaliteitsverbetering. Het is aan de scholen om hier verder werk van te maken. In de Bouwstenen-notities worden aanbevelingen geformuleerd, waar de scholen mee aan de slag kunnen gaan.

Het voortgezet speciaal onderwijs staat voor een belangrijke stap in haar ontwikkeling. De emancipatie tot een onderwijssoort die een gedifferentieerd onderwijsaanbod van hoogwaardige onderwijskwaliteit levert, dat is het wenselijk perspectief waar het wetsvoorstel kwaliteit richting aan geeft. De drie Bouwstenen-notities die hierbij worden aangeboden, willen daar een steentje aan bijdragen.

Flankerende aanbevelingen voor onderwijsbeleid

Er bestaan domeinen waar scholen geen invloed op kunnen uitoefenen, maar die wel degelijk van belang zijn voor het welslagen van al hetgeen met het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt beoogd. Het gaat dan bijvoorbeeld om zaken als conjuncturele invloeden op de regionale arbeidsmarkt (de potentiële werkgevers van vso-leerlingen) of de niet af te dwingen samenwerking met scholen voor voortgezet onderwijs. Aanbevelingen die de invloedssfeer van de school overstijgen worden hieronder geformuleerd. Deze aanbevelingen zijn gericht op beleidsmakers, samenwerkingsscholen (vo, mbo) en relevante partners in de samenleving.

1. *Doordenk de doorstroomrechten vso-mbo-1 en vso-hbo/wo*

Het is wenselijk dat de doorstroomrechten van vso-leerlingen opnieuw worden doordacht. Dit geldt voor de doorstroom naar mbo-1, nu daar mogelijk een bindend studieadvies zal worden ingevoerd. Het geldt ook voor de doorstroom naar hbo/wo als gevolg van de nieuwe slaag-/zakregeling.

Met de MBO-raad dient te worden nagegaan hoe kan worden voorkomen dat het bindend studieadvies vooral leerlingen met een beperking zal treffen. Met de HBO-Raad en VSNU dient te worden nagegaan of leerlingen met een beperking in bepaalde gevallen zonder diploma kunnen doorstromen of in aanmerking kunnen komen voor een toelatingsonderzoek.

2. *Het inrichten van een vso Expertgroep Examens*

Het verdient aanbeveling om vanuit het vso een clusterbrede expertgroep in te richten die het College voor Examens adviseert bij de totstandkoming van met name de examens Nederlands, Engels en wiskunde. Bij de volgende herziening van de examens kunnen op advies van deze expertgroep bepaalde examenonderdelen van het centraal examen naar het schoolexamen worden overgeheveld.

3. *Het monitoren van diplomaroutes en het ontsluiten van goede praktijkvoorbeelden*

Het is wenselijk dat wordt gemonitord welke diplomaroutes in het vso kansrijk zijn. Dit geldt ook voor (nieuwe) diplomaroutes in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo, die in een combinatie van staatsexamens en symbiose met het vo vorm kunnen krijgen. Scholen hoeven niet allemaal zelf het wiel uit te vinden en kunnen leren van goede voorbeelden.

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

4. *Het in samenwerking met het veld (doen) ontwikkelen van passende methodieken voor het verantwoorden van onderwijsopbrengsten in alle leergebieden en alle transitiegebieden aan leerlingen in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en Dagbesteding*

Verantwoording van leerresultaten en opbrengsten van onderwijs, anders dan door gestandaardiseerde volgsystemen, centrale toetsing, landelijke examens of landelijke kwalificaties, is nog een tamelijk onontgonnen terrein, met name waar het gaat om leerlingen in de vso-uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding. In het veld is er nog geen helder beeld van wat er móet en wat mág.

Het is wenselijk dat er regie wordt gevoerd op het ontwikkel- en invoeringsproces van passende methodieken en instrumenten over de volle breedte van het vso; én dat scholen op een gestructureerde wijze ruimte wordt geboden om te experimenteren en ervaringen uit te wisselen met betrekking tot het afleggen van verantwoording van onderwijsopbrengsten bij leerlingen die niet meedoen aan landelijke examens en gestandaardiseerde toetsen.

Hoogachtend,

Prof. dr. J.J.H. van den Akker
algemeen directeur

Bijlagen:

1. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Vervolgonderwijs
2. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Arbeidsmarkt
3. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Dagbesteding

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

Inhoud

Inleiding	5
Samenvatting en aanbevelingen	7
Bouwstenen voor het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding	7
1. Een nieuw wettelijk kader voor het vso	15
1.1 Implicaties van de voorgenomen wetswijzigingen	15
1.2 Drie uitstroomprofielen in het vso	18
1.3 Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofielen	20
1.4 Flexibiliteit en verfijning	21
1.5 Aanbevelingen voor uitstroomprofielen en flexibiliteit	24
2. Inhoud van het onderwijs in het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding	25
2.1 Doel van het onderwijs in uitstroomprofiel Dagbesteding	26
2.2 Kerndoelen als inhoudelijk kader	27
2.3 Opbouw en fasering van het onderwijs	28
2.4 Samenvatting en aanbevelingen gericht op inhoud en fasering	30
3. Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk	31
3.1 Ontwikkelingsperspectief	31
3.2 Uitwerking voor verschillende doelgroepen	32
3.3 Het ontwikkelingsperspectief en de planning van het onderwijs	35
3.4 Werken met een individueel transitieplan (ITP)	36
3.5 Het bepalen van de benodigde ondersteuning	39
3.6 Samenvatting en aanbevelingen	41
4. Stages als leeromgeving	45
4.1 Het inrichten van een praktijkgerichte leeromgeving	45
4.2 Stage-opdrachten als leeractiviteiten	46
4.3 Stagebegeleiding	47
4.4 Samenvatting en aanbevelingen	47
5. Beoordeling en afsluiting	49
5.1 Volgsysteem en beoordeling op maat	49
5.2 Ontwikkeling	50
5.3 Samenvatting en aanbevelingen gericht op beoordeling op maat	50
6. Afronding met getuigschrift en transitiedocument	53
6.1 Vso-getuigschrift	53
6.2 Transitie en transitiedocument	56
6.3 Samenvatting en aanbevelingen bij getuigschrift en transitiedocument	60

Bijlagen	63
A. Voorstel Kerndoelen vso uitstroomprofiel Dagbesteding	65
B. Literatuur en bronnen	103
C. Lijst van betrokkenen en geraadpleegden	107
D. Indelingsvoorstel naar uitstroomverwachting/ontwikkelingsperspectief voor Dagbesteding (D) en Arbeid (A)	109

Inleiding

Aanleiding

De overheid bereidt nieuwe wetgeving voor gericht op versterking van de kwaliteit van het vso: de wet kwaliteit (v)so. In het kader daarvan zijn in 2010 in opdracht van het ministerie van OCW door SLO voorstellen voor kerndoelen van het vso opgesteld. In aansluiting daarop en rekening houdend met nieuwe wettelijke kaders zijn de belangrijkste veranderingen met betrekking tot het onderwijsaanbod en organisatie van het vso onder de loep genomen en uitgewerkt in handreikingen voor de onderwijskundige opbouw en ontwikkeling van het vso. We noemen deze handreikingen 'Bouwstenen voor het vso'. Er zijn drie deelnotities, één voor ieder uitstroomprofiel: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding.

Verantwoording

De drie deelnotities zijn in hoofdzaak gebaseerd op de inbreng van de leden van de werkgroepen die per uitstroomprofiel zijn ingesteld voor het SLO-project 'Passende kwalificaties – kerndoelen vso'. Deze drie werkgroepen hebben van maart 2009 tot en met januari 2011 gefunctioneerd en bestonden uit vertegenwoordigers van vso-scholen en het bredere vso -veld. Daarnaast hebben vele andere deskundigen een inbreng gehad. De namen van betrokken en geraadpleegde personen en instellingen zijn opgenomen in bijlage C. Ook literatuur en internet bronnen zijn gebruikt bij het opstellen van deze deelnotitie. Deze bronnen zijn opgenomen in bijlage B.

Kerndoelen

In bijlage A zijn de voorstellen voor kerndoelen voor het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding opgenomen. Het gaat hierbij om leergebiedoverstijgende kerndoelen, de kerndoelen voor de leergebieden in dit uitstroomprofiel en kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding. De vso-kerndoelen zijn nog niet definitief vastgesteld. Ze worden pas van kracht nadat de wetgever de wetsvoorstellen waarvan de kerndoelen deel uitmaken, heeft vastgesteld en bekrachtigd. Dit neemt niet weg dat de richting duidelijk is gezet en ook de huidige regelingen al veel mogelijkheden bieden om langs deze lijnen aan de slag te gaan.

Doelgroep en doel

De drie deelnotities 'Bouwstenen voor het vso' zijn geschreven met het oog op gebruik door directies en middenmanagement (afdelings- of locatieleiders, coördinatoren, decanen) van vso-scholen. Aan hen wordt vanuit een onderwijsinhoudelijk en leerplankundig perspectief een kader geboden, op basis waarvan scholen het onderwijs in de verschillende uitstroomprofielen kunnen inrichten.

Gebruik van de Bouwstenen-notities

Met nadruk wordt erop gewezen dat de inhoud van de drie deelnotities bedoeld is als ondersteuning voor scholen, en zeker niet voorschrijvend van aard is. Scholen hebben veel ruimte voor eigen beleid en invulling.

In de tekst is getracht het onderscheid te verduidelijken tussen wettelijke verplichtingen enerzijds (wat moet) en de ruimte voor eigen uitwerkingen voor scholen anderzijds (wat mag/hoe het kan). De wettelijke verplichtingen worden in de notitie cursief vermeld.

Opbouw van de notities

Er is een gemeenschappelijk hoofdstuk 1 voor alle uitstroombrofielen. Daarin worden de hoofdzaken met betrekking tot de nieuwe onderwijsinhoudelijke kaders beknopt beschreven. Hoofdstuk 1 geeft aan welke veranderingen in het vso beoogd worden vanuit nieuwe wettelijke kaders. Ook wordt beschreven welke functies het vso voor verschillende doelgroepen vervult en hoe deze functies met de invoering van de wet kwaliteit (v)so zullen worden gekoppeld aan drie uitstroombrofielen.

Voor alle uitstroombrofielen geldt dat binnen de uitstroombrofielen nog verschillende leeroutes of leerwegen mogelijk zijn en dat hiertussen en ook tussen de uitstroombrofielen overstappen mogelijk moeten zijn. Hoofdstuk 1 gaat dan ook in op de onderscheiden doelgroepen voor de uitstroombrofielen en de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroombrofielen te regelen.

Uitstroombrofiel specifieke uitwerkingen in drie deelnotities

Na het gemeenschappelijke eerste hoofdstuk volgen in iedere deelnotitie meerdere hoofdstukken waarin onderwerpen specifiek voor het betreffende uitstroombrofiel zijn uitgewerkt. De betekenis van het onderwerp voor alle drie de uitstroombrofielen gezamenlijk wordt in de inleidende paragraaf van ieder hoofdstuk gedeut.

In de voor u liggende deelnotitie voor het vso-uitstroombrofiel Dagbesteding worden leerplankundige aandachtspunten voor dit brede uitstroombrofiel nader belicht, zoals: inhoud en fasering van het onderwijs (in hoofdstuk 2), het werken met een ontwikkelingsperspectief en het maken van keuzes voor de toekomst en de vormgeving van maatwerk in leeroutes (in hoofdstuk 3), het realiseren van stages als leeromgeving (in hoofdstuk 4), afsluiting en beoordeling op maat (in hoofdstuk 5) en tenslotte afronding met getuigschrift en transitiedocument (in hoofdstuk 6).

Aanbevelingen

Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met aanbevelingen. Deze hebben als doel om het (midden)management van scholen houvast te geven bij het vormgeven aan schoolontwikkeling, met name gericht op de middellange en langere termijn.

Voor een snel overzicht worden de aanbevelingen hieronder alvast samenvattend gepresenteerd. De daarna volgende hoofdstukken plaatsen de aanbevelingen in een context en voorzien ze van duiding.

Samenvatting en aanbevelingen

Bouwstenen voor het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding

Het inrichten van uitstroomprofielen en flexibiliteit daartussen

Hoofdstuk 1 gaat onder andere in op het inrichten van drie uitstroomprofielen voor de onderscheiden doelgroepen van het vso en op de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen. Hiervoor worden de volgende aanbevelingen gedaan:

1. *Maak een basiskeuze voor één of meer uitstroomprofiel(en).*
Bepaal als vso-school welk(e) uitstroomprofiel(en) je wilt en kan aanbieden op grond van:
  - reeds opgebouwde ervaring, expertise en mogelijkheden,
  - ambities voor de toekomst die in een visie en missie kunnen zijn verwoord,
  - samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.
2. *Maak samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.*
Bepaal welke samenwerking nodig is om leerlingen een breed aanbod te kunnen bieden. Maak binnen het samenwerkingsverband vo- vso afspraken over mogelijkheden tot schakelen of switchen.
3. *Creëer in de brugperiode mogelijkheden tot switchen (schakelen).*
Maak als vso-school in de brugperiode switchen of schakelen tussen uitstroomprofielen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door:
  - afstemming van de onderwijsprogramma's in twee 'aangrenzende' uitstroomprofielen en/of
  - organisatie van een brede brugperiode.
4. *Creëer voor bepaalde leerlingen mogelijkheden tot een combinatie van profielen.*
Voor bepaalde leerlingen zal de school specifieke combinaties of switchmogelijkheden moeten creëren.
  - Creëer voor bepaalde leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een intensieve(re) transitiefase naar werk, wonen, vrije tijd en burgerschap, aanvullend op het diplomagerichte onderwijsaanbod.
  - Schep mogelijkheden voor leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt bij wie blijkt dat zij toch een aka- of mbo-1 kwalificatie (of entree kwalificatie) kunnen behalen, om deze kwalificatie ook daadwerkelijk te behalen. De daarvoor noodzakelijke switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs kan worden beperkt tot een administratieve handeling.

Inhoud, opbouw en fasering van het onderwijs in uitstroomprofiel Dagbesteding

Hoofdstuk 2 beschrijft het inhoudelijke kader voor het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding en een mogelijke fasering daarbij.

Het toekomstig inhoudelijk kader zijn de kerndoelen. De kerndoelen moeten worden uitgewerkt tot een passend onderwijsaanbod, dat de leerlingen voorbereidt op het zo zelfstandig mogelijk functioneren in vormen van, al dan niet arbeidsmatig ingevulde, dagbesteding. Het is gericht op persoonlijkheidsvorming, het aanleren van sociale competenties en de redzaamheid van

leerlingen op de domeinen wonen, werken, vrije tijd en burgerschap. De gerichtheid op transitie naar werken, wonen en maatschappelijke participatie én inpassing van stages in het gehele 'onderwijs'-aanbod vraagt om een bepaalde fasering. Dit leidt tot de volgende aanbevelingen.

5. *Werk de kerndoelen vso uit in een onderwijsaanbod dat past bij de specifieke doelgroep(en) die de school in huis heeft.*
  - Streef daarbij naar samenhang tussen de drie typen kerndoelen: leergebiedoverstijgend, leergebiedspecifiek en voorbereiding op dagbesteding.
  - Richt het onderwijsaanbod als geheel op de transitiegebieden leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap (maatschappelijke participatie).
  - De kerndoelen zijn streefdoelen voor de leerlingen; een beheersingsniveau wordt niet voorgeschreven. Benut de daardoor geboden ruimte voor differentiatie en maatwerk.
  - Neem de praktische, niet-theoretische aard van het onderwijs aan deze doelgroep als uitgangspunt bij de uitwerking van de kerndoelen naar leerlijnen, lessen, enz.
  - Het gaat om een vertaling naar handelen in concrete situaties waartoe de leerling wordt uitgedaagd, dus met name om vaardigheden, competenties.

6. *Faseer het onderwijsaanbod op een wijze die transitie naar maatschappelijke participatie (wonen, werken, vrije tijd, burgerschap) bevordert.*
  - Overweeg een opbouw in drie fases; deze fases zijn niet noodzakelijk gebonden aan leeftijden of jaarklassen; de leerling kan de fases in eigen tempo doorlopen.
  - Besteed in alle fases aandacht aan de kerndoelen, en geef het onderwijs de nodige praktische vorm door werkruimten in school en klassen te creëren.
  - Geef praktijk- en stagetrajecten een daarbij aansluitende gefaseerde opbouw: van de oriënterende fase op werk/activiteiten tot de op transitie voorbereidende fase. Voor deze stages is het belangrijk in de regio goede afspraken met de instellingen en beschikbare werksituaties te maken.

Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en transitietrajecten

Hoofdstuk 3 legt de verbinding tussen het ontwikkelingsperspectief van de leerling, gericht werken aan leerdoelen in een steeds meer en zoveel mogelijk zelf gestuurde planning richting transitie. Hierin staat dus het maatwerk voor de leerling centraal: het afstemmen van het onderwijsaanbod op het ontwikkelingsperspectief en de (leer)behoeften van de leerling, uitgaande van de in het vorige hoofdstuk geschetste inhoudelijke kaders. Hierin wordt ook de individueel benodigde ondersteuning betrokken.

Met betrekking tot 'maatwerk' worden de volgende aanbevelingen gedaan:

7. *Ontwikkel een systematiek voor de formulering van een ontwikkelingsperspectief.*

De school is verplicht om een ontwikkelingsperspectief voor elke leerling vast te stellen, maar de school bepaalt zelf hoe zij dat doet.

  - Maak gebruik van voorbeelden van andere (vso) scholen.
  - Betrek in het ontwikkelingsperspectief relevante aspecten voor het bepalen van de beginsituatie, uitstroomperspectief en leerroute.
  - Preciseer het uitstroomperspectief per fase en richt het steeds scherper op de toekomstwensen en -mogelijkheden van de leerling. Betrek de leerling en zijn ouders bij dit proces, zodanig dat de leerling steeds meer 'het heft in eigen handen' kan nemen.
  - Ontwikkel als systematiek een voor de doelgroep passende combinatie van het bepalen van het ontwikkelingsperspectief, het volgen van het leerresultaat, het werken in de richting van transitie en het vastleggen van bereikte vaardigheden en competenties door de leerling zelf in een portfolio.

8. *Richt het onderwijsaanbod in met voldoende ruimte voor maatwerk. Zorg dat het in iedere fase meer kan worden toegespitst op de wensen, keuzes en behoeften van de leerling.*

Dat kan de school bijvoorbeeld doen door:

- in fase 1 en 2 gecombineerde leerroutes in te richten;
- vanaf fase 2 tevens vorm te geven aan passende arrangementen of maatwerk trajecten, waarin de leerling werkt aan het realiseren van zijn keuzes en mogelijkheden, zoals vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief;
- het individueel transitieplan is een werkwijze om vorm te geven aan begeleiding van de leerlingen in het maken van de keuzes en het bepalen van hun gewenste werkrichting en leeractiviteiten.

9. *Ontwikkel een goed zicht op de mogelijke concrete uitstroombestemmingen in de regio.*

- Inventariseer werk-/dagbestedingsplekken, leefsituaties en passende vrijetijdsactiviteiten voor de leerlingen.
- Werk daarbij samen met de aanbieders van (arbeidsmatige) dagbesteding, woonvoorzieningen, andere activiteiten.
- Signaleer lacunes en stimuleer zo mogelijk het creëren van nieuwe passende vormen voor de doelgroep.

10. *Leer leerlingen om levens- en loopbaankeuzes te maken en begeleid hen daarbij.*

- Richt voor alle leerlingen keuzeprocessen in, gericht op toekomstig werk en maatschappelijke participatie (wonen, vrije tijd, burgerschap).
- Zorg voor voldoende en hoogwaardige begeleiding van leerlingen bij deze keuzeprocessen.
- Zet daarvoor medewerkers in die toegerust zijn op het begeleiden en coachen van leerlingen bij zulke keuzeprocessen.
- Zorg dat de medewerkers kunnen beschikken over passende procedures en instrumenten.

11. *Ontwikkel een integrale werkwijze met een transitieplan en portfolio:*

- Werk planmatig toe naar de transitie met een individueel transitieplan, gekoppeld aan een portfolio. Bekijk de transitie integraal met betrekking tot toekomstig zo zelfstandig mogelijk wonen/persoonlijk leven, werk/activiteiten, burgerschap.
- Er zijn verschillende werkwijzen, methoden en handreikingen beschreven voor het werken met transitie en met portfolio. Ontwikkel een voor de school en de onderscheiden doelgroepen/leerroutes bruikbaar en voor de leerkrachten en leerlingen hanteerbaar model.
- Het transitieplan kan als werkwijze al vanaf het begin van het vso ingezet worden, maar uiterlijk vanaf het moment dat de keuzes voor richtingen (zoals soort van werk) gemaakt moeten gaan worden.
- De transitiebegeleider betreft de leerling (/ouders) actief, het is in principe het plan van de leerling. Er komen onder andere afspraken uit voort over het onderwijs (bijvoorbeeld wat en hoe biedt de school aan), leeractiviteiten (en verplichtingen), ondersteuningsnetwerk, relaties naar uitstroombmogelijkheden, enz. Het is multidisciplinair naar inbreng, de keuzes zijn aan de leerling (/ouders).
- Betrek in de werkwijze ook het vastleggen van de leerresultaten door de leerling zelf: de portfolio systematiek. Het is dan geïntegreerde begeleiding ten aanzien van de verworven competenties en de planning van wat de leerling nog wil gaan leren.

12. *Stel voor de ondersteuning die een leerling nodig heeft een structureel ondersteuningsplan op.*

- Het ondersteuningsplan kan voor structurele beperkingen van leerlingen voor meerdere jaren gelden, met regelmatig bijstellingen waar het nodig is.
- Maak in het plan een koppeling met de onderwijsfase en activiteiten van de leerling. In verschillende onderwijsmomenten wijzigen de ondersteuningsvragen, bijvoorbeeld ondersteuning buiten de schoolomgeving bij stages.
- Leg in het plan de stappen en verantwoordelijkheden van betrokken ondersteuners vast.
- Regel de rol, taken en verantwoordelijk van de begeleider/coördinator van het ondersteuningsplan.
- Maak de leerling (/ouders) mede eigen aar van het plan en begeleidt dit gekoppeld aan de transitiebegeleiding. De benadering van het individueel transitieplan en de ondersteuning sluiten op elkaar aan.
- Stel de afspraken vast over de communicatie met betrekking tot het ondersteuningsplan. Bijvoorbeeld gekoppeld aan transitiegesprekken, goede communicatie met de ondersteuners.
- Zorg dat in de eindfase in het transitiedocument de onderdelen met betrekking tot de benodigde ondersteuning op de diverse transitiegebieden kunnen worden ingevuld. Op basis van de ervaringen in de school, van de leerling (/ouders) in de praktijk van alle dag, rekening houdend met wat haalbaar en realiseerbaar is.

Stages als werk- en leeromgeving

In het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding zijn stages niet wettelijk verplicht, maar kunnen worden aangeboden. De stage wordt beschouwd als onderwijstijd. Gezien het belang van leren in de praktijk voor leerlingen in het uitstroomprofiel Dagbesteding is het aan te bevelen hier ook van de mogelijkheden tot het organiseren van stages gebruik te maken in een voor de doelgroep aangepaste vorm. Hoofdstuk 4 stipt een aantal van de belangrijkste aspecten van stages in Dagbesteding aan, zowel parallel aan als in afwijking van stages op de reguliere of beschermde arbeidsmarkt. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

13. *Geef stagetrajecten vorm op een wijze die aansluit bij de fases in het onderwijs.*

- Fase 1: geen stages, wel praktische opdrachten op school en brede oriëntatie op verschillende soorten werk en activiteiten, bijvoorbeeld ook door excursies.
- Fase 2: schoolinterne stages en/of deelname aan werkzaamheden in een binnen de school gesimuleerde werkomgeving.
- Fase 3: externe voorbereidende stages en plaatsingsstages, deze kunnen ook in dagbesteding aangevraagd worden.

14. *Match tussen stageplaats en leerling.*

Voor een goede match tussen stageplaats en leerling zijn verschillende factoren van belang, zoals de volgende:

- De stageplek past bij het uitstroomprofiel van de leerling, zowel met betrekking tot uitslootniveau als ook zijn voorkeur voor het soort werk of activiteiten.
- Er is een persoonlijke match (een 'klik') tussen de begeleider op de stageplaats (de werkmeester/begeleider) en de leerling. Een nauw contact met de begeleider in school helpt daar ook bij. Indien nodig kan het (al of niet tijdelijk/periodiek) meegaan van begeleider van school de relatie bevorderen.
- De leerling krijgt de kans om zich te ontwikkelen op de stageplek, zowel in sociaal opzicht als in algemene werkervaring en oefening in uitvoering van werkzaamheden.

15. *Stageplaatsen zoeken.*

Bouw een netwerk op van mogelijke stageplekken die geschikt zijn voor de doelgroep.

- Zorg voor participatie, op het niveau van samenwerkingsverbanden, in een zo uitgebreid mogelijk netwerk van bedrijven en instellingen die voor de doelgroep geschikte stageplaatsen kunnen bieden.

16. *Stagebegeleiding op maat.*

Stagebegeleiding op maat kan het volgende betekenen.

- Zorg voor herkenbare samenhang tussen het leren op school en het leren op stage; en biedt de leerling zicht op deze samenhang.
- Biedt voldoende uren stagebegeleiding vanuit de vso-school door deskundige stagedocenten.
- Zorg voor goede coördinatie van stagebegeleiding; er zijn per leerling verschillende actoren betrokken, daarom is coördinatie belangrijk.
- Zorg dat er voorwaarden in de schoolorganisatie zijn vervuld en worden geborgd vanuit het kwaliteitsbeleid.

Beoordeling op maat

In het kader van opbrengstgericht werken is het wenselijk om de resultaten van leren en ontwikkeling voor alle transitiegebieden inzichtelijk te maken. In het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding zijn daarbij geen algemeen genormeerde toetsen of examens beschikbaar zoals elders in het voortgezet onderwijs. Passende vormen van beoordeling van de leerlingen ('op maat') zijn daarom noodzakelijk. Daarover gaat hoofdstuk 5. Hierin wordt een richting van ontwikkeling aangegeven. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

17. *Zet beoordeling van leerlingen procesmatig en planmatig op, en ontwikkel daarbij in school een systematiek met punten van observatie en beoordeling die door alle betrokkenen gedeeld en gekend wordt. Sluit daarbij aan bij de fases van het onderwijs en het werken met het transitieplan en portfolio.*

18. *Maak onderscheid tussen functies van beoordeling:*

Onderscheid formatief (tussentijds, begeleidend) en summatief (certificerend, afsluitend) beoordelen. Sluit onderdelen die kunnen worden afgerond ook voor de leerlingen duidelijk af, bijvoorbeeld met bewijs of certificaat voor het portfolio.

19. *Maak onderscheid tussen verschillende vormen van afronding en zet ze gericht in:*

- bewijs (flexibel, maatwerk, schoolgebonden, geen civiel effect);
- certificaat (door externe instantie opgesteld, externe beoordeling; met civiel effect);
- kwalificatie (op basis van landelijk geldende kwalificatiedossiers; met landelijk civiel effect).

20. *Beoordeel leerlingen mede op basis van reeksen realistische opdrachten, taken of prestatie.*

Zorg dat deze opdrachten zo levensecht mogelijk zijn. Bouw de opdrachten in reeksen op, waarbij de taken en/of de uitvoeringssituaties steeds complexer worden.

21. *Ga bij de beoordeling van de opdrachten, taken of prestaties analytisch te werk.*

Gebruik meerdere indicatoren (beoordelingspunten) om tot een eindoordeel te komen. Bespreek deze indicatoren van tevoren met de leerling(en).

22. *Maak voor het aantonen van leeropbrengsten bij taal en rekenen gebruik van twee vormen.*

- Integrale beoordeling in levensechte taken, zoals bedoeld in aanbeveling 20; zet deze in om te beoordelen of de leerling taal- en rekenvaardigheden in relevante praktische situaties functioneel kan gebruiken.
- Gestandaardiseerde voortgangs- en/of eindtoetsen; zet deze in om vaardigheden op een betrouwbare manier te meten, als dat nodig c.q. vereist is.

Getuigschrift en transitiedocument

In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt bepaald dat de vso-school aan leerlingen die het uitstroomprofiel Dagbesteding afronden een getuigschrift en een transitiedocument uitreikt. In hoofdstuk 6 worden onder meer voorstellen gedaan voor de inhoud van het getuigschrift. Ook worden er aanbevelingen gedaan voor de opzet en inhoud van het transitiedocument, en wel de volgende:

23. *Stem het model transitiedocument af op de betreffende doelgroep/leerroute. Overweeg als school of het zinvol is om onderscheid te maken in modellen transitiedocumenten gericht op arbeidsmatige en niet-arbeidsmatige dagbesteding. Voor de eerste groep is nog een evenwicht tussen zelfstandigheid en ondersteuning (in begeleid wonen en leven) voorzien en enigermate verrichten van aangepaste werkzaamheden. Bij de andere groep is minder zelfstandigheid en nauwelijks inzetbaarheid voor werkactiviteiten te verwachten. Dan is het zinvoller het transitiedocument geheel af te stemmen op die (vaak geïntegreerde) woon/leefvoorziening.*

Voor de wel arbeidsmatige dagbesteding en annex woonsituatie kan dan een afgeleide versie van het transitiedocument van uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gebruikt worden.

24. *Beschrijf in het transitiedocument richting arbeidsgerichte activiteiten wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de volgende aandachtspunten (deze aanbeveling wordt bij niet-arbeidsmatige dagbesteding vervangen door 25).*

- Oriëntatie op werkveld en arbeidsmatige dagbesteding.
- Stages.
- Werkprocessen in sector.
- Ontwikkelde competenties.
- Bewijzen en certificaten.
- Specifieke behoeften ten aanzien van randvoorwaarden op de werkplek/dagbesteding.
- Zelfredzaamheid en ondersteuningsbehoefte bij werk/dagbesteding.
- Uitstroomperspectief naar werk/dagbesteding.

Zorg voor ondertekening door school en leerling c.q. ouders.

25. *Omschrijf wat de leerling heeft bereikt ten aanzien van het uitstroomperspectief naar wonen en (niet arbeidsmatige) dagbesteding (voor deze doelgroep is deze aanbeveling vervangend voor 24+26 samen).*

Verbind conclusies aan de resultaten die de leerling heeft laten zien bij de voorbereiding op wonen en vrije tijd. Formuleer op basis daar van een uitstroomperspectief, in samenspraak met leerling, ouders en de reeds betrokken ketenpartners.

- Oriëntatie op wonen en (niet-arbeidsmatige) dagbesteding.
- Kennismaking ('stages') in mogelijke settingen voor wonen en dagbesteding.
- Ontwikkelde competenties.
- Bewijzen en certificaten.
- Specifieke behoeften ten aanzien van randvoorwaarden in wonen/dagbesteding.
- Zelfredzaamheid en ondersteuningsbehoefte bij wonen/dagbesteding.
- Uitstroomperspectief naar wonen/dagbesteding.

Zorg voor ondertekening door school en leerling c.q. ouders.

26. *Beschrijf in het transitiedocument richting wonen en vrije tijd wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de onderstaande aandachtspunten*

Benoem per punt de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties; de mate van zelfstandigheid; de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte. Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio.

- Oriëntatie op wonen en vrije tijd.
- Zorg voor de voeding.
- Zorg voor de eigen gezondheid.
- Zorg voor de persoonlijke hygiëne en kleding.
- Zorg voor de woonomgeving: schoonmaken, technisch onderhoud..
- Zorg voor planten en dieren in de eigen woonomgeving.
- Beheer van eigen financiën en administratie (Hierbij is van belang of de leerling wettelijk handelingsbekwaam is).
- Mobiliteit, waaronder reizen woon-werk-verkeer.
- Invulling van vrije tijd.
- Uitstroomperspectief naar wonen/vrije tijd.

Verbind conclusies aan de resultaten die de leerling heeft laten zien bij de voorbereiding op wonen en vrije tijd. Formuleer op basis daar van een uitstroomperspectief, in samenspraak met leerling, ouders en de reeds betrokken ketenpartners.

Zorg voor ondertekening door school en leerling cq. ouders.

(Deze aanbeveling wordt bij niet-arbeidsmatige dagbesteding vervangen door 25.)

27. *Beschrijf in het transitiedocument richting burgerschap wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van:*

- de rol als (kritisch en bewust) consument;
- de rol als actief burger in een democratische rechtsstaat. (Hierbij is het van belang of de leerling wettelijk stemgerechtigd is, anders komt het volgende hiervoor in de plaats);
- de rol als actief persoon in zijn directe woon en leefsituatie/samenlevingsverband (Sociaal burgerschap: participeren in sociale verbanden).

Benoem daarbij de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties, de mate van zelfstandigheid en de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte.

Andere aspecten van burgerschap zijn al 'verwerkt' in de transitiegebieden 'werken' en 'wonen'.

28. *Neem in het transitiedocument in elk geval de leerresultaten op met betrekking tot de leergebieden Nederlandse taal en communicatie en rekenen.*

Andere leergebieden zijn optioneel, maar vermeldt ze zeker wel als die een centrale rol in de persoonlijke ontwikkeling van de leerling vormen (bijvoorbeeld talenten creatieve expressie).

De beschrijvingen van leerresultaten dienen zo veel als mogelijk valide en betrouwbare gegevens te bevatten, maar moeten tevens duidelijk en herkenbaar zijn voor ketenpartners zoals werkgevers en zorgverleners.

1. Een nieuw wettelijk kader voor het vso

In deze publicatie staat de voorbereiding op de invoering van de wet kwaliteit (v)so op scholen centraal. Deze wet bevat wijzigingen op de huidige WEC en zal waarschijnlijk voor wat betreft het vso in de zomer van 2013 in werking treden. De voorgenomen wetswijzigingen zijn instrumenten voor het bereiken van beleidsdoelen, zoals:

- het inrichten van volwaardig en kwalitatief hoogwaardig voortgezet speciaal onderwijs, ná het so of (s)bao en náást het reguliere voortgezet onderwijs;
- het bevorderen van emancipatie en 'empowerment' van vso -leerlingen;
- het bevorderen van de opbrengstgerichtheid van het vso, opdat zoveel mogelijk vso -leerlingen een diploma voortgezet onderwijs behalen en (kunnen) doorstromen naar vervolgonderwijs;
- bevorderen dat zoveel mogelijk vso-leerlingen die geen diploma voortgezet onderwijs kunnen behalen, toch gaan participeren op de arbeidsmarkt, zo mogelijk met herkenbare vormen van afsluiting/certificering (passende kwalificaties).

1.1 Implicaties van de voorgenomen wetswijzigingen

De voorgenomen wetswijzigingen impliceren in elk geval de volgende veranderingen voor het vso:

- opbrengstgericht werken;
- het vaststellen van een ontwikkelingsperspectief voor de leerling;
- het registreren van de voortgang door middel van gebruik van een leerling- en onderwijsvolgsysteem;
- regionale samenwerking in het kader van passend onderwijs;
- het inrichten van drie uitstroomprofielen;
- het aanbieden van onderwijs volgens kerndoelen (per uitstroomprofiel);
- de invoering van het referentiekader taal en rekenen;
- het (deels verplicht) aanbieden van stages;
- vormen van afsluiting van de vso-onderwijsloopbaan.

Naast de wet kwaliteit (v)so zijn er ook andere wetten en wetsvoorstellen die betrekking hebben op het vso. Ook deze komen in deze notitie aan de orde. Hieronder worden toekomstige wettelijke verplichtingen, voortkomend uit de betreffende wetsvoorstellen, kort toegelicht. De invoering van de uitstroomprofielen en kerndoelen staat echter centraal.

Opbrengstgerichtheid

Het vso levert zodanig maatwerk dat de leerling de eigen mogelijkheden en aanwezige talenten optimaal kan ontwikkelen.

De opbrengsten van leren en ontwikkeling van de leerling worden gedurende de schoolloopbaan op een betrouwbare en inzichtelijke wijze vastgesteld en herkenbaar in beeld gebracht. Het gaat dan om de opbrengsten op het niveau van de leerling. Instrumenten daarvoor zijn het ontwikkelingsperspectief en een leerlingvolgsysteem.

De school moet ook de opbrengsten van het geboden onderwijs op schoolniveau in beeld kunnen brengen. Dit geeft de school inzicht in de eigen opbrengsten en het dient als verantwoording naar ouders, inspectie en andere betrokkenen.

De school kan dit doen door middel van monitoring van de leerlingen, tijdens de schoolperiode en ná schoolverlaten.

Hiermee kan antwoord worden verkregen op vragen als: hebben de leerlingen de uitstroomniveaus die in het ontwikkelingsperspectief werden beoogd gerealiseerd? Zijn de beschermende en belemmerende factoren goed ingeschat en gevolgd? Zijn de leerlingen terechtgekomen op een, gezien het ontwikkelingsperspectief en de daar vastgelegde uitstroomverwachtingen, passende plek: in het vervolgonderwijs of op de arbeidsmarkt of in passende voorzieningen voor dagbesteding en/of wonen? Functioneren de leerlingen daar naar verwachting? Zijn de door school geadviseerde vormen van ondersteuning passend? Door feedback te vragen van partners in de vervolgtrajecten en deze feedback te analyseren, kunnen scholen de kwaliteit van hun onderwijs borgen of verbeteren, hun onderwijs aanpassen of (door)ontwikkelen; kortom: steeds goede of steeds betere kwaliteit leveren.

Ontwikkelingsperspectief

De (toekomstige) wet draagt het bevoegd gezag van een vso-school op om voor iedere leerling een ontwikkelingsperspectief op te stellen.

Een ontwikkelingsperspectief kan worden opgevat als de inschatting van de ontwikkelingsmogelijkheden van de leerling voor een bepaalde langere periode. Het zegt iets over het verwachte uitstroomniveau van een leerling. Door het instroomniveau en het verwachte uitstroomniveau te verbinden ontstaat een prognose of ontwikkelingslijn. Het ontwikkelingsperspectief biedt de leerkracht een handvat om het onderwijs planmatig en doelgericht vorm te geven en is een geschikt instrument voor afstemming en communicatie tussen school, ouders en leerling.¹

Het bevoegd gezag van de school stelt het ontwikkelingsperspectief voor de eerste keer uiterlijk zes weken na de inschrijving van de leerling vast, na advies van de commissie voor begeleiding dan wel de commissie van onderzoek en na overleg met de ouders.

Het ontwikkelingsperspectief wordt tenminste één keer per schooljaar met de ouders, of, wanneer de leerling meerderjarig en handelingsbekwaam is, met de leerling, geëvalueerd.² Indien daartoe aanleiding is, wordt het ontwikkelingsperspectief bijgesteld op grond van de evaluatie.

Het ontwikkelingsperspectief komt in de plaats van het handelingsplan. Handelingsplannen zullen een belangrijke rol blijven vervullen voor de planning van het onderwijs, maar deze zijn niet langer verplicht.

Voortgangsregistratie en toetsing

Voortgangsregistratie en het gebruik van leerling- en onderwijsvolgsystemen zijn middelen om opbrengstgericht werken te bevorderen. Het gebruik van deze middelen wordt wettelijk verankerd.

Scholen voor basisonderwijs, speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs gebruiken een leerling- en onderwijsvolgsysteem waaruit de vorderingen in de kennis en vaardigheden blijken op het niveau van de leerling, de groep en de school. Het leerling- en onderwijsvolgsysteem bevat toetsen die kennis en vaardigheden van de leerling meten voor in elk geval taal en rekenen. De toetsen worden afgenomen in een van de eerste twee schooljaren en vervolgens elk jaar in de schooljaren drie tot en met zeven, volgens de

¹ Memorie van Toelichting bij het Concept- Wetsvoorstel Kwaliteit (V)SO, versie 1 september 2010

² Concept-Wetsvoorstel Kwaliteit (V)SO, artikel 41a, versie september 2010

voorschriften behorend bij de desbetreffende toets. De resultaten van de toetsen worden geregistreerd en aantoonbaar gebruikt.³

Uitstroomprofielen

In de wet kwaliteit (v)so zal worden bepaald dat het vso wordt ingericht op basis van drie uitstroomprofielen:

- *het uitstroomprofiel gericht op doorstroom naar het vervolgonderwijs (vo, mbo, hbo en wo),*
- *het uitstroomprofiel gericht op toeleiding naar (loonvormende) arbeid,*
- *het uitstroomprofiel gericht op toeleiding naar (al dan niet arbeidsmatige) dagbesteding.*

De onderwijsinhoudelijke inrichting van het voortgezet speciaal onderwijs wordt hiermee gebaseerd op feitelijke uitstroombestemmingen van vso-leerlingen in de afgelopen jaren. Het streven is om elke leerling naar een passende uitstroombestemming te leiden en op deze wijze optimale maatschappelijke participatie mogelijk te maken.

Regionale samenwerking in het kader van passend onderwijs

Het wetsvoorstel passend onderwijs regelt onder andere de omzetting van de bestaande samenwerkingsverbanden WSNS en vo.

In het voortgezet onderwijs zullen, naast het voortgezet onderwijs en praktijkonderwijs, ook de scholen en vestigingen voor vso verplicht deel van het samenwerkingsverband gaan uitmaken. Alleen het onderwijs aan leerlingen met een visuele of auditieve beperking gaat, in verband met de kleinschaligheid ervan, geen deel uitmaken van de samenwerkingsverbanden. Elke school krijgt de verplichting om een zo veel mogelijk passende onderwijsplek te bieden aan leerlingen die zich bij hen aanmelden. Deze zorgplicht ligt bij het bevoegd gezag van de school. Om deze zorgplicht waar te kunnen maken, moeten scholen met elkaar samenwerken. Wanneer een school de benodigde ondersteuning niet kan bieden, moet zij, na overleg met ouders, ervoor zorgen dat het kind elders kan worden geplaatst. Dat kan een reguliere school voor voortgezet onderwijs zijn, een praktijkschool of een school voor vso. In dat laatste geval is toestemming van het samenwerkingsverband vereist.

Het wetsvoorstel passend onderwijs gaat ook uit van een andere wijze van bekostiging van zorgmiddelen. "Om hun verantwoordelijkheid waar te maken, krijgen de samenwerkingsverbanden bij passend onderwijs de beschikking over de middelen die nu gebruikt worden voor de financiering van de rugzakken en de extra bekostiging van het vso in de clusters 3 en 4. De zorgkosten van leerlingen in het vso worden gefinancierd uit de zorgmiddelen van het samenwerkingsverband, maar direct toegekend aan de desbetreffende vso-scholen."⁴

Kerdoelen

In de wet kwaliteit (v)so wordt bepaald dat het vso -onderwijs op basis van kerndoelen wordt gegeven. In het so gelden er sinds 2009 kerndoelen so en kerndoelen zml/mg. De concept-kerndoelen voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs en de leergebiedoverstijgende kerndoelen vindt u in bijlage A. U kunt de concept-kerndoelen voor alle uitstroomprofielen ook downloaden van de SLO website. (Zie: www.slo.nl > (V)SO > VSO)

³ Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011a). Toetsing in het primair onderwijs. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 1 maart 2011. Kamerstukken II, 31293, 89.

⁴ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011b) Naar Passend onderwijs, Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 31 januari 2011, Kamerstukken VIII, 32500 VIII, 22.

Referentieniveaus taal en rekenen

De referentieniveaus taal en rekenen worden naar verwachting voor de drie vso-uitstroomprofielen als volgt van toepassing.

- Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaan ze als verplichting gelden, analoog aan het regulier onderwijs. Dat betekent dat ze worden verwerkt in de examenprogramma's Nederlands en wiskunde voor de verschillende onderwijssoorten. Leerlingen die geen wiskunde in het examenpakket hebben maken een rekentoets.
- Voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt geldt het referentieniveau 1F als streefniveau voor taal en 1F/1S voor rekenen. vso-scholen moeten vanaf 2013 inzichtelijk kunnen maken hoever een leerling in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is gevorderd in de richting van deze streefniveaus.
- Voor het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn de referentieniveaus niet van toepassing.

Stages

Stages worden een *verplicht* onderdeel van het onderwijs in het vso -uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, terwijl in de twee andere uitstroomprofielen stages *kunnen* worden aangeboden, maar niet verplicht zijn. Een uitzondering is de maatschappelijke stage in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs; deze is ook hier verplicht, evenals andere regulier bestaande stages in het voortgezet onderwijs.

Het verplichte karakter van de stages maakt dat er in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt extra aandacht en zorg moet worden besteed aan de vormgeving en begeleiding van de stagetrajecten. Immers: de kwaliteit van de stages maakt integraal onderdeel uit van de kwaliteit van het onderwijs. Stagetijd is onderwijstijd.

Documenten bij afsluiting van de vso-onderwijsloopbaan

Aan het einde van de vso-onderwijsloopbaan ontvangt de leerling wettelijk vereiste documenten, namelijk:

- een (vo- of mbo-)diploma (in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs);
- een vso-getuigschrift (in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding);
- een transitiedocument (voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding).

Het transitiedocument - dat ook aan leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs verstrekt kán worden, maar daar niet wettelijk verplicht is - bevat informatie over de resultaten van leren en ontwikkeling. Daarnaast bevat het transitiedocument informatie over de eventuele behoefte aan ondersteuning bij leren en/of werken en/of wonen.

Voor alle leerlingen, maar in ieder geval voor de leerlingen die een vso-getuigschrift ontvangen, kan het wenselijk en nuttig zijn als de leerling zichzelf en de eigen prestaties aan derden kan presenteren met behulp van een *portfolio*. Het portfolio bevat meer gedetailleerde bewijzen van wat de leerling gepresteerd heeft. Hierin kan de leerling onderbouwen hoe de resultaten - zoals vermeld in het transitiedocument - tot stand zijn gekomen.

Het gebruik van portfolio wordt zeker aangemoedigd, maar wordt *niet* wettelijk voorgeschreven.

1.2 Drie uitstroomprofielen in het vso

Het vso heeft een populatie met een grote variëteit. Gemeenschappelijk is dat alle leerlingen, de een meer en de ander minder, vanwege een beperking of stoornis op ondersteuning is aangewezen. De scholen voor vso zijn nu nog gekoppeld aan een bepaald cluster.

De verschillende vormen van (voortgezet) speciaal onderwijs zijn ingedeeld in 4 clusters:

- Cluster 1: scholen voor leerlingen met een visuele beperking;
- Cluster 2: scholen voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking (gehoor-, taal- en/of spraakproblemen);
- Cluster 3: scholen voor leerlingen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking, langdurig zieke leerlingen en leerlingen met epilepsie;

- Cluster 4: onderwijs voor zeer moeilijk opvoedbare leerlingen en leerlingen met psychiatrische problematiek.

In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so worden de mogelijkheden tot het toelaten van leerlingen uit andere clusters verder uitgebreid. De 'cluster doorbrekende' beschrijving van uitstroombestemmingen wordt wettelijk verankerd in drie zogenaamde uitstroomprofielen: naar vervolgonderwijs, naar arbeidsmarkt en naar dagbesteding.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Leerlingen in dit uitstroomprofiel worden geacht in staat te zijn een diploma voortgezet onderwijs te behalen (vwo, havo, vmbo) of een diploma op het niveau MBO 1. Het onderwijs is inhoudelijk geënt op het reguliere onderwijs, zowel in de onderbouw (kerndoelen) als in de bovenbouw (examenprogramma's). Daarnaast is het gericht op een succesvolle doorstroom, zo mogelijk naar vervolgonderwijs (mbo, hbo of wo) of, in enkele gevallen, op terugstroom van de leerling naar het reguliere onderwijs.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is bedoeld voor leerlingen in de leeftijd van ca. 12 tot maximaal 20 jaar bij wie tijdens de overgang naar het vso wordt ingeschat dat zij toeleidbaar zijn naar loonvormende arbeid, maar niet in staat zullen zijn een volledig diploma te behalen. Het onderwijs binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt richt zich op brede persoonlijke vorming en op competentieontwikkeling rond de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Leren en oefenen in betekenisvolle, praktische situaties is voor deze leerlingen de meest aangewezen weg. Deze benadering leidt meestal tot betere resultaten dan 'schools leren' en kan voor een deel gedragsproblemen voorkomen.

Leerlingen die in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn geplaatst, maar van wie op enig moment wordt ingeschat dat zij binnen het vso wél een diploma op assistent niveau (aka, mbo-niveau 1, of entreeopleiding) kunnen behalen, kunnen op een door de school te bepalen moment naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs worden 'geschakeld'.

Leerlingen die in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn geplaatst, maar van wie op enig moment wordt ingeschat dat zij een meer beschermde werkomgeving nodig hebben, kunnen op een door de school te bepalen moment worden geschakeld naar (arbeidsmatige) dagbesteding.

Binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt onderscheiden we:

- arbeid in een regulier bedrijf, in combinatie met landelijk erkend(e) certificaat/certificaten;
- arbeid in een regulier bedrijf, zonder certificaten;
- (beschermde) arbeid in de sociale werkvoorziening.

Uitstroomprofiel Dagbesteding

Leerlingen in dit uitstroomprofiel worden vanuit het vso toegeleid naar een voorziening voor dagbesteding. Het onderwijs binnen dit uitstroomprofiel richt zich op competentieontwikkeling rond wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschapsvorming. Binnen het uitstroomprofiel

Dagbesteding onderscheiden we:

- arbeidsmatige dagbesteding;
- taak- of activiteitgerichte dagbesteding;
- belevingsgerichte dagbesteding.

Huidig onderwijsaanbod vso-scholen

Veel vso-scholen bieden nu al onderwijs conform de genoemde uitstroombestemmingen aan, zo blijkt uit onderzoek van Sontag & Westerlaken (2010).⁵ Uit het onderzoek blijkt dat de meeste vestigingen twee van de drie profielen aanbieden. Meestal is dat dan een combinatie van vervolgonderwijs met arbeid of de combinatie arbeid met dagbesteding. Een kwart van de vestigingen biedt alle drie de profielen aan.

Tabel 1 Aanbod uitstrooprofielen (aantal vestigingen = 297)

	Aantal vestigingen dat dit aanbiedt	Percentage van totaal aantal vestigingen
Vervolgonderwijs	163	55%
Arbeidstoeleiding	204	69%
Dagbesteding	183	62%

1.3 Toewijzing van leerlingen aan uitstrooprofielen

In de wet kwaliteit (v)so wordt vastgelegd dat de school waar de leerling vandaan komt, dus speciaal onderwijs (so), of speciaal basisonderwijs (sbao) of regulier primair onderwijs, een onderbouwd advies uitbrengt, waarin plaatsing in het vso en/of één van de vso-uitstrooprofielen wordt voorgesteld. De onderbouwing van het advies dient te worden gebaseerd op valide en betrouwbare gegevens, zoals diagnostische gegevens en gegevens uit het onderwijskundig rapport, dat tevens een ontwikkelingsperspectief bevat.⁶

Door de voorgenomen wetswijziging met betrekking tot toetsing en examinering zal de onderbouwing van het doorstroom-advies van regulier basisonderwijs, speciaal basisonderwijs of speciaal onderwijs naar vso mede gebaseerd worden op de gegevens uit de verplichte voortgangsregistratie (leerlingvolgsysteem) en de verplichte centrale eindtoets primair onderwijs. Deze centrale eindtoets meet kennis en vaardigheden van de leerling op het terrein van Nederlandse taal en rekenen en wiskunde.

Het bevoegd gezag kan, indien het leerling- en onderwijsvolgsysteem daartoe voor een individuele leerling aanleiding geeft, bepalen dat géén centrale eindtoets wordt afgelegd door:

- zeer moeilijk lerende leerlingen;
- meervoudig gehandicapte leerlingen voor wie het zeer moeilijk lerend zijn een van de handicaps is, en
- leerlingen die vier jaar of korter in Nederland zijn en de Nederlandse taal onvoldoende beheersen⁷.

In het wetsvoorstel passend onderwijs wordt geregeld dat ouders hun kind schriftelijk bij de school van hun voorkeur aanmelden. Als het gaat om aanmelding bij een school voor voortgezet speciaal onderwijs, cluster 3 of 4, is voortaan toestemming van het samenwerkingsverband vereist. De betreffende vso-scholen zullen wel altijd moeten worden betrokken bij de besluitvorming over de toelaatbaarheid van leerlingen. Scholen kunnen ouders vragen de aanmelding via een centraal aanmeldpunt te doen, waar zij aangeven welke school hun voorkeur heeft.

⁵ Sontag, L., & Westerlaken, J. (2010)., *Uitstrooprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON

⁶ Als de leerling afkomstig is van het regulier basisonderwijs, is er mogelijk geen ontwikkelingsperspectief opgesteld. Dit is voor het basisonderwijs (nog) niet verplicht.

⁷ Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011a). Toetsing in het primair onderwijs. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 1 maart 2011. Kamerstukken II, 31293, 89.

Centrale aanmelding wordt niet wettelijk vastgelegd. Het blijft een keuzemogelijkheid voor scholen om de aanmelding op deze manier in te richten.

Indien een leerling is toegelaten op een vso-school, zal de school de leerling in een van de uitstroomprofielen plaatsen. Als basis voor deze beslissing dient het onderwijskundig rapport met daarin diagnostische gegevens, toets resultaten en het ontwikkelingsperspectief.

Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Toewijzing aan het profiel Vervolgonderwijs zal worden gebaseerd op de inschatting dat de leerling een diploma kan behalen en kans maakt op succesvolle doorstroming naar vervolgonderwijs (mbo, hbo of wo). Tussentijdse doorstroming naar 'regulier' voortgezet onderwijs kan ook een optie zijn. Deze inschatting zal doorgaans worden gebaseerd op (toets)gegevens over schoolvorderingen, motivatie, intelligentie, beschermende en belemmerende factoren.

Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Toewijzing aan het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is aan de orde wanneer wordt ingeschat dat de leerling wel toeleidbaar is naar betaalde arbeid op de (regionale) arbeidsmarkt, maar niet in staat zal zijn een diploma te behalen.

Deze inschatting zal doorgaans worden gebaseerd op gegevens over intelligentie, schoolvorderingen, motivatie, beschermende en belemmerende factoren.

Bij de doelgroep in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is bovendien altijd sprake van een stoornis of beperking. Deze kan van lichamelijke, zintuigelijke, psychiatrische, cognitieve, sociaal-emotionele en/of gedragsmatige aard of oorzaak zijn.

Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofiel Dagbesteding

Toewijzing aan het uitstroomprofiel (al dan niet arbeidsmatig ingevulde) Dagbesteding is aan de orde wanneer de inschatting is dat leerlingen mogelijk wel arbeidsmatige activiteiten kunnen verrichten, maar deze niet loonvormend zullen zijn. Zulke activiteiten vinden plaats in centra voor dagbesteding. Het verschil met het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zit vooral hierin, dat in de arbeidsmatige dagbesteding minder of geen eisen worden gesteld met betrekking tot zelfstandig en verantwoordelijk functioneren, redzaamheid en arbeidscompetenties. Ook kan er in instellingen voor zeer intensieve ondersteuning worden geboden. De doelgroep in dit uitstroomprofiel is zeer divers. Een deel van de leerlingen kan wel met ondersteuning en begeleiding werkzaamheden verrichten, maar dus niet in een gebruikelijke arbeidsverhouding. Bij andere leerlingen zijn hun mogelijkheden en beperkingen dusdanig dat andersoortige activiteiten aangewezen zijn. Bovendien is er in dit uitstroomprofiel geen ondergrens in het niveau van de leerlingen. Gezien het recht op onderwijs voor iedereen zijn in dit uitstroomprofiel ook leerlingen met een IQ < 35 te vinden.

1.4 Flexibiliteit en verfijning

In veel gevallen zal na het doorlopen van so of (s)bao duidelijk zijn in welk uitstroomprofiel vso de leerling het beste geplaatst kan worden. Maar er zullen ook leerlingen zijn bij wie dat niet het geval is. Het voornaamste probleem doet zich voor bij de leerlingengroepen die zich op de grens van twee uitstroomprofielen bevinden. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan:

- jongeren die gezien hun intelligentieniveau in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs thuishoren, maar als gevolg van een stoornis zodanig beperkt zijn in hun sociale redzaamheid, dat een diploma en/of doorstroming naar vervolgonderwijs geen perspectief is;
- jongeren met een specifieke begaafdheid op een bepaald gebied. Zij kunnen vaak wel examen doen in een beperkt aantal vakken, maar geen volledig diploma halen. Deze leerlingen kunnen soms wel succesvol doorstromen naar vervolgonderwijs;

- jongeren die binnen het vso wel een mbo-1 diploma kunnen halen, maar weinig kans hebben op succesvolle doorstroming naar mbo-2. Deze leerlingen kunnen beter toegeleid worden naar een arbeidsplaats.

De school kan voor deze leerlingen een brede brugperiode inrichten waarin systematisch wordt nagegaan in welk profiel de leerling het beste past.

Het streven moet echter zijn om een vso-leerling die een diploma kán halen, ook te plaatsen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Brede brugperiode en schakelen

De school kan er bijvoorbeeld voor kiezen om in een brede brugperiode (bijvoorbeeld in het eerste cursusjaar van het vso) een gemeenschappelijk aanbod van meer dan één uitstroomprofiel te realiseren, zodat leerlingen zo nodig nog kunnen schakelen tussen uitstroomprofielen. Er kan gaandeweg blijken dat een leerling beter af is in een ander uitstroomprofiel dan datgene waar bij de intake voor is gekozen. De invloed van de stoornis of van belemmerende of beschermende factoren op het leren, de ontwikkeling en de motivatie van de leerling kan gaandeweg het onderwijs sterker of juist minder sterk worden. Dit kan gevolgen hebben voor de inschatting van het best passende uitstroomprofiel van de leerling.

Een beslissing tot schakelen tussen uitstroomprofielen is altijd gekoppeld aan tussentijdse evaluatie van de leeropbrengsten en motivatie van de leerling in het licht van zijn/haar ontwikkelingsperspectief en vindt plaats in samenspraak met leerling en ouders. Dergelijke beslissingen moeten voor anderen, vooral voor ouders en inspectie, inzichtelijk en navolgbaar zijn. Het betekent dat de school tijdens de brugperiode enerzijds een integraal beeld van de mogelijkheden, leervorderingen, ondersteuningsbehoeften en motivatie van de leerling opbouwt en anderzijds de mogelijke leerroutes en ondersteuningsmogelijkheden binnen elk uitstroomprofiel in kaart gebracht heeft.

Als een school mogelijkheden wil bieden om te switchen van uitstroomprofiel of een onderwijsprogramma samen wil stellen op basis van meer dan één uitstroomprofiel, stelt dit eisen aan de afstemming van de onderwijsprogramma's tussen de betrokken uitstroomprofielen en aan de organisatie ervan.

Het inrichten van een brede brugperiode is niet mogelijk in vso-scholen die slechts één uitstroomprofiel aanbieden. Toch zullen er ook in deze scholen leerlingen zijn bij wie gaandeweg de schoolloopbaan blijkt dat een ander uitstroomprofiel beter bij de leerling aansluit. Deze scholen zullen goede afspraken met andere v(s)o scholen in de regio moeten maken, opdat schakelen tussen uitstroomprofielen zo vloeiend mogelijk kan plaatsvinden.

Combineren en switchen

De indeling in drie uitstroomprofielen vormt het globale kader voor de inrichting van het onderwijs voor vso-scholen. Scholen kunnen *binnen* de uitstroomprofielen verschillende leerroutes inrichten om recht te doen aan de verschillen tussen leerlingen. Ook kan het nodig zijn om voor een individuele leerling onderdelen van verschillende uitstroomprofielen te combineren.

Binnen de doelgroep van het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* bevindt zich een groep leerlingen die gezien hun cognitieve mogelijkheden in dit profiel thuishoort, maar waarvan op grond van andere factoren (gedragsstoornis, sociale beperking, motivatie) wordt ingeschat dat toeleiding naar arbeid of (arbeidsmatige) dagbesteding passender en kansrijker is. Deze leerlingen zullen *ook* moeten worden voorbereid op vervolgsituaties *buiten* het onderwijs (zoals werken, wonen). Een voorbereiding die louter is gericht op het behalen van een diploma en/of doorstroming naar vervolgonderwijs wordt voor deze leerlingen onvoldoende geacht om te leren functioneren in hun latere leven, bij werken, wonen, en maatschappelijke participatie.

Leidende gedachte is dat deze leerlingen in het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* worden geplaatst en dat zo lang mogelijk wordt gestreefd naar het behalen van een regulier diploma.

Echter, de doelen, het programma en de faciliteiten kunnen zo nodig *ook of juist op de domeinen werken, wonen, en maatschappelijke participatie* worden gericht, ook binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. Scholen kunnen dit realiseren, mede *door de langere verblijfsduur* in het vso.

Binnen de doelgroep van het *uitstroomprofiel Arbeidsmarkt* blijkt een deel van de leerlingen gaandeweg het onderwijs in staat te zijn tot het halen van een kwalificatie op mbo niveau 1 of aka, mits de opleiding grotendeels binnen of vanuit het vso wordt verzorgd. Deze leerlingen stromen in de regel niet uit naar vervolgonderwijs, maar naar de arbeidsmarkt. Het behalen van het mbo-1 of aka-diploma is voor deze groep een erkenning van geleverde prestaties en opbrengsten van onderwijs.

In het kader van het Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015 krijgt het mbo niveau 1 en aka een eigen positie binnen het BVE-bestel, en tevens een nieuwe naam: 'entree opleiding'. Het blijft een opleiding gericht op het behalen van een erkend diploma dat enerzijds toegang geeft tot een vervolgopleiding op niveau mbo-2 en anderzijds goed voorbereidt op de arbeidsmarkt als een startkwalificatie niet haalbaar is. De entree opleiding is toegankelijk voor leerlingen zonder afgeronde vooropleiding.⁸

Het behalen van een mbo-diploma, ook voor mbo-1 of entreeopleiding, is volgens het wetsvoorstel kwaliteit (v)so voorbehouden aan leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

De school staat daarmee voor de vraag in welk uitstroomprofiel zij deze groep leerlingen het beste kan plaatsen. Leidende gedachte is dat het onderwijsprogramma in het uitstroomprofiel *Arbeidsmarkt* het beste aansluit bij de mogelijkheden van deze groep leerlingen en dat zij dus in dit uitstroomprofiel worden geplaatst. Als gedurende dit traject blijkt dat een bepaalde leerling een kwalificatie voor de entreeopleiding (aka- of mbo-1 kwalificatie) kan behalen, dan kan via een switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs alsnog deze kwalificatie behaald worden. Deze switch kan een louter administratieve handeling zijn, en zal bij voorkeur op een zo laat mogelijk moment in de schoolloopbaan plaatsvinden.

De groep in het *uitstroomprofiel Dagbesteding* is zodanig breed dat er meestal nog gedifferentieerde routes binnen het uitstroomprofiel gewenst zijn. Hierboven is al aangegeven dat het perspectief van deze leerlingen globaal varieert van het kunnen verrichten van arbeidsmatige taken, participeren in vrije activiteiten en een vooral belevingsgerichte situatie. In het algemeen is het principe dat leerlingen worden geplaatst op basis van leerrendement. Het kunnen echter juist andere redenen zijn, bijvoorbeeld van fysieke, sociaal-emotionele aard of psychiatrische aard die het moeilijk of onmogelijk maken te participeren in een werksituatie of vervolgonderwijs. Dan kan een combinatie gezocht worden met delen en doelen uit de andere uitstroomprofielen.

De communicatie met de ouders over het ontwikkelingsperspectief is belangrijk. Daarbij zullen ook voor verschillende deeldoelgroepen de transitieactiviteiten aangepast zijn aan de te verwachten toekomstsituatie.

⁸ Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011c). Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 16 februari 2011.

1.5 Aanbevelingen voor uitstroomprofielen en flexibiliteit

In dit hoofdstuk is onder meer ingegaan op het inrichten van drie uitstroomprofielen voor de onderscheiden doelgroepen van het vso, en op de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen. Hiervoor worden de volgende aanbevelingen gedaan:

1. *Maak een basiskeuze voor één of meer uitstroomprofiel(en).*
Bepaal als vso-school welk(e) uitstroomprofiel(en) je wilt en kan aanbieden op grond van:
  - reeds opgebouwde ervaring, expertise en mogelijkheden;
  - ambities voor de toekomst die in een visie en missie kunnen zijn verwoord;
  - samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.
2. *Maak samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.*
Bepaal welke samenwerking nodig is om leerlingen een breed aanbod te kunnen bieden. Maak binnen het samenwerkingsverband vo-vso afspraken over mogelijkheden tot schakelen of switchen.
3. *Creëer in de brugperiode mogelijkheden tot switchen (schakelen).*
Maak als vso-school in de brugperiode switchen of schakelen tussen uitstroomprofielen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door:
  - afstemming van de onderwijsprogramma's in twee 'aangrenzende' uitstroomprofielen en/of
  - organisatie van een brede brugperiode.
4. *Creëer voor bepaalde leerlingen mogelijkheden tot een combinatie van profielen.*
Voor bepaalde leerlingen zal de school specifieke combinaties of switchmogelijkheden moeten creëren.
  - Creëer voor bepaalde leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een intensieve(re) transitiefase naar werk, wonen, vrije tijd en burgerschap, aanvullend op het diplomagerichte onderwijsaanbod.
  - Schep mogelijkheden voor leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt bij wie blijkt dat zij toch een aka- of mbo-1 kwalificatie (of entree kwalificatie) kunnen behalen, om deze kwalificatie ook daadwerkelijk te behalen. De daarvoor noodzakelijke switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs kan worden beperkt tot een administratieve handeling.

2. Inhoud van het onderwijs in het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding

Kerdoelen kaderen de inhoud van het onderwijsaanbod. Vanaf 2013 worden ook in het vso kerndoelen wettelijk verankerd. Er komen drie sets kerndoelen, één voor ieder van de drie uitstroomprofielen.

Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gelden de kerndoelen voor de onderbouw voortgezet onderwijs, aangevuld met leergebiedoverstijgende kerndoelen. Dezelfde leergebiedoverstijgende kerndoelen gelden ook voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Daarnaast zijn voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding leergebiedspecifieke kerndoelen ontwikkeld, evenals kerndoelen ter voorbereiding op arbeid, respectievelijk dagbesteding.

De fasering van het onderwijsaanbod is een hulpmiddel bij het structureren van een opleiding. In het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs is er – net als in het regulier voortgezet onderwijs - een indeling in onderbouw en bovenbouw met examenprogramma (vmbo), of onderbouw en tweede fase (havo, vwo).

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding zijn scholen vrij te bepalen welke fasering zij willen hanteren. In deze notities wordt een fasering in drie fases voorgesteld. In fase 1 (onderbouw) staat brede algemene vorming centraal. Fase 2 (middenbouw) kan worden gezien als oriëntatie en voorbereiding op het uitvoeren van (bedrijfs-) stages. Fase 3 (bovenbouw) is, mede middels stages en/of vormen van ervaringsleren, gericht op voorbereiding op en toeleiding naar arbeid of deelnemen aan dagbesteding; en is tevens gericht op transitie naar wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Het bovenstaande is samengevat in figuur 1.

	ONDERBOUW	BOVENBOUW
Vervolgonderwijs	Kerdoelen onderbouw vo leergebiedoverstijgende kerndoelen	Examenprogramma's bovenbouw en/of 2 ^e fase
	FASE 1, ONDERBOUW	FASE 2, MIDDENBOUW
Arbeidsmarkt		Kerdoelen 'voorbereiding op arbeid'
		Kerdoelen 'leergebieden uitstroomprofiel Arbeidsmarkt'
		Leergebiedoverstijgende kerndoelen
	FASE 1, ONDERBOUW	FASE 2, MIDDENBOUW
Dagbesteding		Kerdoelen 'voorbereiding op dagbesteding'
		Kerdoelen 'leergebieden uitstroomprofiel Dagbesteding'
		Leergebiedoverstijgende kerndoelen

Figuur 1 Combinatie van inhoud en fasering in de drie vso-uitstroomprofielen.

2.1 Doel van het onderwijs in uitstroomprofiel Dagbesteding

Het onderwijs in het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding is eindonderwijs en is erop gericht de leerling een zo goed mogelijke voorbereiding op zijn verdere leven te bieden.

In de Memorie van Toelichting bij het concept wetsvoorstel kwaliteit (v)so staat samengevat het volgende.

Het profiel Dagbesteding is bestemd voor leerlingen die uitstromen naar een vorm van, al dan niet arbeidsmatige, dagbesteding. Het gaat hier met name om ernstig verstandelijk of meervoudig gehandicapte leerlingen, die niet in staat zijn zelfstandig op de arbeidsmarkt te participeren, zelfs niet op de beschermde arbeidsmarkt. Het programma dat zij volgen is geheel geënt op de kerndoelen die specifiek zijn ontwikkeld voor dit uitstroomprofiel en die voortbouwen op de kerndoelen so. Ook zij ontvangen een landelijk herkenbaar vso-diploma.

Het onderwijs in dit uitstroomprofiel bereidt leerlingen voor op het zo zelfstandig mogelijk functioneren in vormen van dagactiviteiten die zo mogelijk arbeidsmatig worden ingevuld. Het is gericht op persoonlijkheidsvorming en sociale competenties en de redzaamheid van leerlingen in de toekomstige woon-, leef- en werksituatie.

De leergebieden in het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn dezelfde als die in het arbeidsmarktgerichte uitstroomprofiel, met uitzondering van het leergebied Engels. De beide uitstroomprofielen onderscheiden zich door het niveau waarop het onderwijsaanbod is gebaseerd. De invulling van de leergebieden verschilt dan ook, en is sterk afhankelijk van de leerlingen die het betreft. De invulling van de leergebieden is in het uitstroomprofiel Dagbesteding vooral gericht op het zo zelfstandig mogelijk functioneren in vormen van dagbesteding en in het arbeidsmarktgerichte uitstroomprofiel op het zo goed mogelijk functioneren in functies op de al dan niet beschermde arbeidsmarkt.

Ook voor dit uitstroomprofiel gelden kerndoelen. Net als in de andere uitstroomprofielen, wordt aandacht geschonken aan meer algemeen vormende doelen naast doelen op het terrein van sociale competenties, persoonlijkheidsvorming en voorbereiding op de maatschappij. Ook hier werkt het bevoegd gezag de kerndoelen uit voor de verschillende groepen leerlingen binnen dit uitstroomprofiel, en kan het ontheffing verlenen en vervangende doelen stellen. Er gelden voor dit uitstroomprofiel geen referentieniveaus Nederlandse taal en rekenen.

Aan het eind van de opleiding ontvangen de leerlingen, naast een landelijk herkenbaar vso-getuigschrift, een overgangsdokument waaruit, naast kennis en vaardigheden, de ondersteuningsbehoefte blijkt.

We spreken dus over onderwijs dat voorbereidt op maximale persoonlijke ontwikkelingskansen in werkactiviteiten als dagbesteding, wonen, vrije tijdsbesteding en samenleving. Hiermee zijn tevens de belangrijkste 'transitiegebieden' aangeduid. De leerling wordt voorbereid op de transitie, de overgang, naar zijn toekomstig leven, dat het best past bij diens reële mogelijkheden. De inhoud van het vso-onderwijs wordt vanaf 2013 wettelijk ingekaderd door kerndoelen die zijn opgesteld voor het vso.

In dit hoofdstuk ligt het accent op de set kerndoelen voor het vso uitstroomprofiel Dagbesteding. De volledige tekst daarvan is opgenomen in bijlage A.

Hierna geven we een globale schets van de kerndoelen gevolgd door de mogelijkheid dit onderwijs te plannen en te faseren en de rol die het werken met transitieplannen daarbij kan spelen. Hierbij wordt rekening gehouden met de reeds gegroeide praktijk op veel vso-scholen én de toekomstige wettelijke kaders.

2.2 Kerndoelen als inhoudelijk kader

Kerndoelen kaderen de inhoud van het onderwijsaanbod en omschrijven een *inspanningsverplichting* voor vso-scholen. Voor leerlingen zijn de kerndoelen *streefdoelen*.

Geen niveaubepaling

Kerndoelen doen geen uitspraak over een niveauaanduiding en ze gelden niet als eindtermen waaraan een leerling moet voldoen. Het niveau van beheersing en de mate van zelfstandigheid dat bij bepaalde kerndoelen kan worden bereikt en de mate van ondersteuning die daarbij nodig is, kan per individuele leerling verschillen.

Uitwerking door scholen

De vso-scholen krijgen de wettelijke taak om de vso-kerndoelen uit te werken en toe te snijden ten behoeve van de doelgroepen van de school. De school kan zelf bepalen op welke manier aan de kerndoelen wordt gewerkt, dus hoe het onderwijs wordt ingericht.

Sommige delen van kerndoelen zijn mogelijk niet haalbaar voor een bepaalde leerling. In dat geval is er ontheffing mogelijk, mits de school vervangende of compenserende doelen aangeeft.

Typen kerndoelen

In het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding gaat het om drie typen kerndoelen:

1. Kerndoelen gericht op algemene maatschappelijke voorbereiding en persoonlijke vorming; dit zijn de leergebiedoverstijgende kerndoelen.
2. Kerndoelen gericht op zes leergebieden.
3. Kerndoelen gericht op voorbereiding op dagbesteding.

Deze drie typen kerndoelen geven gezamenlijk inhoud aan het onderwijsaanbod voor het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding.

2.2.1 Leergebiedoverstijgende kerndoelen

Voor alle uitstroomprofielen, dus ook voor het uitstroomprofiel Dagbesteding, gelden gedurende de gehele vso-periode *leergebiedoverstijgende kerndoelen*. Deze doelen zijn kenmerkend voor het vso, ze zijn niet geformuleerd voor het regulier voortgezet onderwijs. Door te werken aan de leergebiedoverstijgende kerndoelen, besteden scholen specifiek aandacht aan die domeinen die voor jongeren in het voortgezet speciaal onderwijs belangrijk zijn om optimaal van het onderwijs te kunnen profiteren en zo goed mogelijk rekening houden met hun mogelijkheden en beperking, nu en in hun toekomst. Het gaat hierbij over de domeinen:

- Leren leren.
- Leren een taak uitvoeren.
- Leren functioneren in verschillende sociale situaties.
- Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Het accent ligt hierbij op een brede ontwikkeling. Er is aandacht voor het leren doelgericht, planmatig en methodisch leren en werken, maar evenzeer voor de ontwikkeling van sociale, communicatieve en emotionele aspecten en het ontwikkelen van een realistisch persoonlijk toekomstperspectief.

2.2.2 Leergebiedspecifieke kerndoelen

Met betrekking tot ordening en inhoud van het onderwijs is evenals bij uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, waar mogelijk en zinvol, aangesloten bij de leergebieden zoals die worden gehanteerd in de onderbouw van het Voortgezet Onderwijs. Hiermee bestaat voor leerlingen de mogelijkheid tot een overstap van het ene uitstroomprofiel naar het andere. Het gaat in dit uitstroomprofiel om de volgende zes leergebieden:

- Nederlandse taal en communicatie
- Rekenen/wiskunde

- Mens, natuur en techniek
- Mens en maatschappij
- Culturele oriëntatie en creatieve expressie
- Bewegen en sport
- Friese taal en cultuur (voor vso in Fryslân).

Maar er is ook een beduidend verschil met de kerndoelen voor de onderbouw voortgezet onderwijs, aangezien die niet bedoeld zijn als eindonderwijs en dat voor het vso in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding wel het geval is. De kerndoelen voor deze vso uitstroomprofielen zijn daarom inhoudelijk en functioneel sterker gekoppeld aan de transitiegebieden werken, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap. Hiermee is getracht een concrete en praktische uitwerking van deze transitiegebieden te ondersteunen, binnen het kader van de kerndoelen.

2.2.3 Kerndoelen gericht op voorbereiding op dagbesteding

De kerndoelen voor de praktische voorbereiding op (arbeidsmatige) dagbesteding omvatten de volgende vier domeinen:

- brede, praktische oriëntatie op werkvelden en dagactiviteiten (werk- en activiteiten-exploratie);
- vaardigheden om zo veel mogelijk eigen sturing te geven aan (levens-)loopbaan: verwerven, behouden en (indien nodig) veranderen van werk- of activiteitensetting (loopbaansturing);
- ontwikkeling van algemene competenties voor functioneren in werk/dagactiviteiten en in wonen, vrije tijd en samenleving (praktische burgerschap);
- ontwikkeling van specifieke vaardigheden gericht op activiteiten en werkzaamheden, waaronder zo zelfstandig mogelijke redzaamheid in voor de leerling voorkomende situaties.

Voor wat betreft inhoud, begrippenkader en taalgebruik is aangesloten bij de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, maar een aantal gelden hier alleen in bepaalde context of zijn anders, lichter geformuleerd. Het gaat hier immers voor een groot deel ook om arbeidsmatige situaties. En hiermee wordt bevorderd dat onderwijsresultaten van leerlingen vergelijkbaar en herkenbaar zijn in het veld.

Uitwerkingen aanpassen aan de doelgroep

Bij de uitwerking van de kerndoelen naar leerlijnen, onderwijsprogramma, lessen en materialen is het van groot belang dat te doen overeenkomstig de praktische aard van het leren van deze doelgroep. Dat betekent dat het hier onder andere gaat om vertaling naar handelen in concrete situaties waartoe de leerling wordt uitgedaagd, dus met name om vaardigheden, competenties. In aansluiting daarop moet bij beoordeling worden uitgegaan van het concrete handelen dat de leerling kan laten zien, met als criterium verschillende vaardigheidsniveaus die te onderscheiden zijn.

2.3 Opbouw en fasering van het onderwijs

In het uitstroomprofiel Dagbesteding kan gedurende de hele vso-loopbaan aan de kerndoelen gewerkt worden. Gaandeweg is er wel een logische verschuiving om zowel doelen op leergebieden als de leergebiedoverstijgende in toenemende mate en uiteindelijk geheel te koppelen aan de praktijk en de voorbereiding op (arbeidsmatige) dagbesteding.

Daarom doen scholen er goed aan om de kerndoelen integratief en in samenhang aan te bieden. Alle kerndoelen kunnen gedurende alle fasen van de vso-onderwijsloopbaan terugkomen, maar telkens meer toegespitst op de toekomstplannen en -mogelijkheden van de individuele leerling.

Om zicht te krijgen op toekomstmogelijkheden, zeker ook door de leerling zelf, is een goed begeleid oriëntatie- en keuzep proces nodig. In de eerste twee of drie jaar zal de leerling veel mogelijkheden moeten kunnen aftasten, daarna keuzes maken op globale kenmerken van wat hij zou willen doen (bijvoorbeeld type van werk, sector), en tenslotte zich specifiek richten op waar hij naar toe wil na school. Dit resulteert in een onderwijsmodel met een brede oriënterende basis en geleidelijk steeds meer gericht op het specifieke ontwikkelings- en uitstroomperspectief van de leerling.

Dit is hetzelfde als het model dat is aangegeven voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en hanteert de volgende uitgangspunten voor een leerplan voor het vso:

- Het onderwijsprogramma is *integratief*, met een sterke samenhang tussen de kerndoelen onderling en met het praktische leren: leerwerkplekken en stages.
- *Transitiegebieden* zijn *leren*⁹, werken/dagbesteding, wonen, vrije tijd en burgerschap. Het onderwijsprogramma is expliciet op al deze transitiegebieden gericht.
- *Leren door doen* staat centraal. Er wordt geleerd in zo levensrecht mogelijke leer-omgevingen. Leeractiviteiten sluiten zoveel mogelijk aan bij de werkelijkheid en de echte praktijk.
- Het onderwijsprogramma is gericht op *realisatie van het ontwikkelingsperspectief* van de leerling. Hiervoor is gaandeweg het onderwijstraject steeds meer maatwerk nodig.
- Er is een *gefaseerde transitie* en transitiebegeleiding van 'leren op school' naar 'leren in dagbesteding' en 'leren in de woon- en leefsituatie'.
- De *ondersteuningsbehoefte* in alle transitiegebieden wordt in beeld gebracht om de ondersteuning te kunnen bieden die de leerling nodig heeft, tijdens én na het verlaten van het vso. Idealiter wordt er gewerkt met ondersteuningsplannen per fase.

De inhoudelijke en praktijkgerichte fasering leidt zo tot de volgende kenmerken:

Fase 1: (ca. 12-14 jaar)

Verdere groei cognitieve ontwikkeling als dat mogelijk is en verder toepassen en herhalen in nieuwe contexten.

Veel aandacht voor sociale competenties en leergebiedoverstijgende doelen. (in alle fasen)

Elementaire praktische vaardigheden, nadere kennismaking met leren door doen.

In een breed aanbod kennis maken met toekomst mogelijkheden, werken aan diverse praktijkvakken en intern in allerlei praktijksituaties/werkzaamheden.

Begeleiding in het ontdekken van gebied van voorkeuren en mogelijkheden.

Fase 2: (ca. 14-16 jaar)

Afronding van het cognitieve leren in leer- en ontwikkelingsgebieden, accent op toepassen in het dagelijks leven en werkactiviteiten.

Veel aandacht voor sociale competenties en leergebiedoverstijgende doelen in werksituaties.

Werken aan zelfstandigheid op transitiegebieden leven en wonen en maatschappelijk functioneren.

Breed aanbod van praktijkvakken van alle sectoren.

Oriëntatie op sector van werk/activiteiten, interne of externe stages.

Begeleiding in het kiezen van gebied van werkmogelijkheden en -wensen, bijvoorbeeld met arbeidsinteresseset.

⁹ In de zin van levenslang leren, zich persoonlijk ontwikkelen

Fase 3: (ca. 16-18 jaar)

Keuze van een sector of richting waar de voorkeur naar uit gaat.

Werken aan zelfstandigheid op transitiegebieden leven en wonen en maatschappelijk functioneren.

Begeleiding in het maken van specifieke keuze op gebied van werkmogelijkheden en -wensen.

Werken aan voor de eigen keuze benodigde werkvaardigheden en competenties.

Stage extern op gewenste werkplek, woon- en leefsituatie.

Transitiefase: (ca. 18-20 jaar)

Voorbereiding van de transitie naar uitstroombestemming (overleg met uitstroominstelling).

Ervaringen en definitieve keuze op gebied van uitstroommogelijkheden (soms zijn combinaties mogelijk).

Portfolio en transitiedocument, plus specifieke transitie afspraken (warme overdracht).

Concrete overstap met nazorgafspraken.

2.4 Samenvatting en aanbevelingen gericht op inhoud en fasering

Dit hoofdstuk beschrijft het inhoudelijke kader voor het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding en een mogelijke fasering daarbij.

Het toekomstig inhoudelijk kader zijn de kerndoelen. De kerndoelen moeten worden uitgewerkt tot een passend onderwijsaanbod, dat de leerlingen voorbereidt op het zo zelfstandig mogelijk functioneren in vormen van, al dan niet arbeidsmatig ingevulde, dagbesteding. Het is gericht op persoonlijkheidsvorming, het aanleren van sociale competenties en de redzaamheid van leerlingen op de domeinen wonen, werken, vrije tijd en burgerschap. De gerichtheid op transitie naar werken, wonen en maatschappelijke participatie én inpassing van stages in het gehele 'onderwijs'-aanbod vraagt om een bepaalde fasering. Dit leidt tot de volgende aanbevelingen:

5. *Werk de kerndoelen vso uit in een onderwijsaanbod dat past bij de specifieke doelgroep(en) die de school in huis heeft.*
  - Streef daarbij naar samenhang tussen de drie typen kerndoelen: leergebiedoverstijgend, leergebiedspecifiek en voorbereiding op dagbesteding.
  - Richt het onderwijsaanbod als geheel op de transitiegebieden leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap (maatschappelijke participatie).
  - De kerndoelen zijn streefdoelen voor de leerlingen; een beheersingsniveau wordt niet voorgeschreven. Benut de daardoor geboden ruimte voor differentiatie en maatwerk.
  - Neem de praktische, niet-theoretische aard van het onderwijs aan deze doelgroep als uitgangspunt bij de uitwerking van de kerndoelen naar leerlijnen, lessen, enz.
  - Het gaat om een vertaling naar handelen in concrete situaties waartoe de leerling wordt uitgedaagd, dus met name om vaardigheden, competenties.

6. *Faseer het onderwijsaanbod op een wijze die transitie naar maatschappelijke participatie (wonen, werken, vrije tijd, burgerschap) bevordert.*
  - Overweeg een opbouw in drie fases; deze fases zijn niet noodzakelijk gebonden aan leeftijden of jaarklassen; de leerling kan de fases in eigen tempo doorlopen.
  - Besteed in alle fases aandacht aan de kerndoelen, en geef het onderwijs de nodige praktische vorm door werkruimten in school en klassen te creëren.
  - Geef praktijk- en stagetrajecten een daarbij aansluitende gefaseerde opbouw: van de oriënterende fase op werk/activiteiten tot de op transitie voorbereidende fase. Voor deze stages is het belangrijk in de regio goede afspraken met de instellingen en beschikbare werksituaties te maken.

3. Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk

Bij de planning en fasering van het onderwijs zal het ontwikkelingsperspectief een rol gaan spelen. Een ontwikkelingsperspectief bevat informatie over de beginsituatie van de leerling, een inschatting van de ontwikkelingsmogelijkheden in de komende onderwijsperiode, een uitstroomperspectief en de daarbij passende leerroute. Het werken met een ontwikkelingsperspectief veronderstelt het inzetten van instrumenten, plannen en procedures, zoals een leerlingvolgsysteem en instrumenten voor het monitoren van de vorderingen van de leerling.

In dit hoofdstuk staat de inrichting van het onderwijs in leerroutes centraal. Een leerroute ontstaat, als de beginsituatie van de leerling (in het vso) wordt verbonden met de gekozen uitstroombestemming. Leerroutes kunnen dus worden opgevat als verfijningen binnen een uitstroomprofiel.

Binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaat het dan om de vormgeving van diplomaroutes. vso-scholen hebben verschillende mogelijkheden om binnen de kaders van de wet- en regelgeving diplomaroutes in te richten die zijn afgestemd op de mogelijkheden van de leerlingen.

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding gaat het om leerroutes en passende arrangementen voor groepen leerlingen of individuele leerlingen. De verschillen tussen de leerlingen in deze twee uitstroomprofielen zijn groot. Om daarmee rekening te kunnen houden is het zinvol om differentiatie aan te brengen in het onderwijsaanbod voor verschillende doelgroepen. De differentiatie kan worden vormgegeven door leerroutes in te richten, gericht op het eindniveau dat past bij de leerling en de uitstroombestemming.

De leerlingen en/of ouders zullen, gaandeweg het onderwijstraject, zelf steeds meer keuzes moeten maken met betrekking tot de toekomst in werk of dagbesteding en andere levensterreinen, die voor de leerling haalbaar zijn. Die keuzes, en de mogelijkheden die in de regio beschikbaar zijn, beïnvloeden, naarmate de leerling ouder wordt, in steeds belangrijkere mate de verdere verfijning en specifieke invulling van leerroutes. We spreken dan van maatwerk.

3.1 Ontwikkelingsperspectief

Als de leerling is toegelaten tot een school voor vso, stelt de vso-school een ontwikkelingsperspectief op, de eerste keer uiterlijk zes weken na plaatsing. Dit wordt vastgelegd en jaarlijks op grond van navolgbare en transparante gegevens met de ouders en de leerling geëvalueerd.

In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe het onderwijsaanbod globaal kan worden vormgegeven op basis van de kerndoelen en fasering. In dit hoofdstuk ligt de focus op de leerloopbaan van de leerling zelf. Waar wordt naar toe gewerkt? Welke keuzes moeten worden gemaakt? Wie is erbij betrokken en in welke rol? Welke instrumenten staan ter beschikking of zijn nodig om het keuzeproces te ondersteunen?

Gezien de gefaseerde opbouw van het onderwijs, zullen per fase steeds meer gerichte en toegespitste keuzes gemaakt worden. Het ontwikkelingsperspectief van de leerling en zijn eigen wensen en mogelijkheden zijn hierbij leidend.

De visie van de school is belangrijk in keuzes en toewijzing. De op school gehanteerde leerstijlen en aanspreekstijl zijn belangrijk: niet de nadruk leggen op handicaps en beperkingen, maar juist wat iemand *wel* kan stimuleert het zelfvertrouwen.

3.2 Uitwerking voor verschillende doelgroepen

Het onderwijs is aanvankelijk (van oudsher) ingedeeld met de algemene vakken zoals rekenen en taal, sociale vaardigheden, zaak- en praktijkvakken. Het is belangrijk dat de onderdelen meer in samenhang en vooral praktijkgericht worden aangeboden. Het leren van theorie gaat de doelgroep niet goed af en benadeelt in veel gevallen de motivatie van de leerling. Bijvoorbeeld het leren van geïntegreerde activiteiten waarin de leerlingen voornamelijk iets doen of maken, lijkt meer vruchtbaar.

De leerlingen en te onderscheiden groepen in dit uitstroomprofiel verschillen sterk. Er is geen ondergrens, want iedere jongere heeft recht op onderwijs. Het vso verzorgt dus ook onderwijs voor leerlingen met zeer ernstige en/of meervoudige beperkingen die voorheen volledig op zorginstellingen aangewezen waren. De leerlingen die begeleid en/of in beschermde situaties behoorlijk zelfstandig aan (arbeidsmatige) werkzaamheden en activiteiten kunnen deelnemen, vormen de andere kant van de brede doelgroep in dit uitstroomprofiel.

Een belangrijke kanttekening die hier alvast gemaakt moet worden is dat het niet alleen gaat om verstandelijke vermogens en beperkingen bij de vraag naar welk uitstroomperspectief een leerling zich kan ontwikkelen. In het ontwikkelingsperspectief spelen alle factoren van iemands persoonlijkheid, mogelijkheden en beperkingen mee. Wel is het onderwijs vanzelfsprekend primair gericht op de mogelijkheid tot leren en ontwikkelen van competenties. De belangrijkste voorwaarde daarvoor is het creëren van een goede omgeving die de leerlingen stimuleert en uitdaagt actief te leren. Hoe dat vorm krijgt is voor de diverse doelgroepen verschillend. De benodigde zorg, begeleiding en behandeling is daarvan een essentieel onderdeel en voor wie dat nodig heeft moet dat georganiseerd kunnen worden, geïntegreerd of parallel.

De mogelijkheden en beperkingen van de leerlingen gelden evenzeer in school als voor hun dagelijkse leven en in de toekomst, de school vormt daarvan tot op zekere hoogte een weerspiegeling. Het uitgedaagd worden tot actief leren is daarbij de sleutel voor ontwikkeling en voor onderwijs de belangrijkste opdracht.

3.2.1 Doelgroepen en leerroutes

De school onderscheidt vanuit kindkenmerken verschillende typen leerlingen, met verschillende ontwikkelingsperspectieven en leerbehoeften en biedt hen daarbij passend onderwijsaanbod. Daaruit voortvloeiend onderscheiden wij hier drie perspectieven, clusters van bestemmingen, binnen dagbesteding met daarbij horende leerroutes. Zie bijlage D voor de kenmerken daarvan en de verhouding in relatie tot uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Dit is een voorstel, in belangrijke mate geënt op praktijk in vso-zml. Doelgroepen leerlingen met gemeenschappelijke kenmerken en eventuele bijkomende problematieken verschillen van school tot school, dus kan dit ook anders ingetekend worden en het daarbij passend aanbod dus anders zijn. Wel houden de hier onderscheiden (kenmerken van) uitstroombestemmingen verband met de maatschappelijke ontwikkelingen en het overheidsbeleid in de betrokken sectoren (van speciaal onderwijs en speciale groepen in arbeid en zorgvoorzieningen), dus dat is iets om in elke geval rekening mee te houden.

3.2.2 Onderscheiden van uitstroombestemmingen

Het is onder meer de bedoeling van het ontwikkelingsperspectief om niet alleen maar uit te gaan van de leerling nu, maar ook te bepalen waar de leerling kan uitkomen aan het eind van de onderwijsperiode. Dat perspectief geeft handvatten voor de planning van de weg daar naar toe (leerroutes).

De verschillen die bestaan tussen vele vormen van dagbesteding, al dan niet arbeidsmatig ingevuld, leiden gemakkelijk tot spraakverwarring en hier speelt ook beeldvorming een rol. Voor in de praktijk hanteerbare definities van (arbeidsmatige) dagbesteding en arbeid voor de verschillende doelgroepen (personen met verstandelijke, lichamelijke en psychische beperkingen), maken we gebruik van een onderzoek in de sector zelf.¹⁰

In dit onderzoek zijn zeven dimensies geïdentificeerd waarop arbeidsmatige dagbesteding zich onderscheidt van niet-arbeidsmatige dagbesteding en reguliere arbeid. Dit zijn de volgende dimensies: het doel van de activiteiten, de aard van de activiteiten, productie-eisen, begeleiding, nakomen van afspraken, locatie en financiële vergoeding.

Op basis van de beschreven dimensies is de dagbesteding voor volwassenen onderverdeeld in een aantal categorieën. Deze nemen we niet precies over maar we gebruiken wel de analyse.

In niet arbeidsmatige dagbesteding zijn de activiteiten primair gericht op recreatie en/of educatie en omvatten een grote range, van gericht op beleving en ontspanning tot recreatieve activiteiten en creatief bezig zijn.

Doel van de activiteiten is de cliënten een zinvolle dagbesteding te bieden gericht op behoud of ontwikkeling van vaardigheden. Indien bijvoorbeeld door cliënten producten worden gemaakt, zijn deze niet voor de verkoop en worden hieraan geen kwalitatieve of kwantitatieve eisen gesteld.

We maken hierbinnen voor de doelen en leerroutes twee groepen, namelijk uitstroombestemming *activiteitgerichte dagbesteding*, die we onderscheiden van de *belevingsgerichte dagbesteding*. Deze laatste groep omvat leerlingen met een zeer ernstige verstandelijke beperking en vaak bijkomende problematiek. De communicatie is meestal speciaal (persoonlijk afgestemd) en zij vragen een intensieve begeleiding en zorg. In de activiteitgerichte groep wordt uitgegaan van een grotere mate van zelfredzaamheid en meer algemene communicatiemogelijkheden.

Arbeidsmatige dagbesteding onderscheidt zich met name van niet-arbeidsmatige dagbesteding op de dimensie 'aard van de activiteiten'. Arbeidsmatige activiteiten zijn primair gericht op het maken van producten voor de verkoop of het leveren van diensten.

Hierbij worden (beperkte) kwalitatieve en kwantitatieve productie-eisen gesteld. De kwantitatieve eisen liggen wel onder de eisen die worden gesteld bij de sociale werkvoorziening. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat een groep een target heeft die per dag gehaald moet worden, waarbij alle deelnemers worden verwacht een bijdrage te leveren. Wel kan de individuele bijdrage per dag verschillen. Bij het niet nakomen van afspraken (over de activiteiten, dagdelen en tijdstippen) kunnen daar consequenties aan verbonden zijn (bijvoorbeeld overplaatsing naar een andere groep, geen onkostenvergoeding).

Op de verder nog in de dagbesteding aangeboden toeleiding naar arbeid gaan we hier niet verder in. Inhoudelijk valt die in het vso onder uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Het wijst er wel op dat leerlingen die naar arbeidsmatige dagbesteding uitstromen dus later nog mogelijkheden hebben hun loopbaan te vervolgen richting betaalde arbeid.

3.2.3 Toewijzen van leerlingen aan leerroutes binnen dagbesteding

Het plaatsen van leerlingen in een ontwikkelingsperspectief, vraagt continu aandacht. Het is vaak niet van meet af aan duidelijk, maar er is meestal wel al veel bekend uit de ervaring in het voorafgaande onderwijs. Essentieel is het om als school een goede procedure op te stellen.

¹⁰ Kemp, S. van der, en F. van Vree (2006), *Arbeidsmatige dagbesteding, een verkennend onderzoek*. Ministerie VWS. Kenmerken zijn hieraan mede ontleend, maar voor onze context en bredere groep aangepast.

Op basis van het beeld van de leerlingen en de mogelijke ontwikkeling bepaal je vervolgens waar de leerling geplaatst kan worden en waar je aan gaat werken.

Naast harmonische profielen die op dat punt duidelijk zijn, zijn er meestal ook niet-harmonische profielen. Het blijft dus belangrijk om regelmatig na te gaan of het nog klopt (assessments) en de flexibiliteit te houden van mogelijke wijzigingen van profiel of leerroute.

Belangrijk is om in de programmering uit te gaan van het perspectief, binnen het kader van wat voor de leerling mogelijk is. Wat er mogelijk is met betrekking tot uitstroom is gebonden aan de regio. Het is dus van belang daar als school op te oriënteren. Voor het gebied van werk/dagbesteding is dat overzicht in globale zin waarschijnlijk al snel duidelijk. Ga een samenwerking aan met de relevante aanbieders voor de verduidelijking van waar de school zich op kan richten. Kijk daarnaast ook buiten zorginstellingen. Ook bij bedrijfsleven zijn werkplekken te vinden die met ondersteuning vervuld kunnen worden door de leerlingen. De zorginstellingen kunnen daarbij begeleiding bieden. De school kan helpen bij de wegen die er zijn om met een indicatie te gaan werken met bijvoorbeeld een beroeps- of werkbegeleider (job coach). Gebruik de informatie van het mogelijke toekomstplaatje van de leerling mede voor de bepaling van de globale vereisten in de uitstroom bestemmingen, breed met betrekking tot alle transitiegebieden. Richt dan tegen die achtergrond zoveel mogelijk de leerroutes en specifieke leerlijnen in.

Werkplek-analyse

Binnen het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn uiteenlopende perspectieven mogelijk: arbeidsmatig werk, vrije of beleving-gerichte activiteiten, enz.

Het is belangrijk om van concrete werkplekken die voor leerlingen beschikbaar zijn een zo duidelijk mogelijk beeld te hebben van de eisen die worden gesteld aan het functioneren van de leerling/deelnemer. De te verrichten activiteiten en daarbij benodigde vaardigheden en competenties moeten omschreven worden op vergelijkbaar concreet niveau als de vaardigheden in de onderwijsleerlijnen. Daardoor kan een match gemaakt worden met de leerling ten aanzien van de vaardigheden die worden beheerst en nog moeten worden geleerd. De verzameling van concrete werkplekken in de uitstroomniveaus die de school biedt geeft een meer globaal beeld van de vereisten voor het functioneren van deelnemers in de settingen van de betreffende uitstroombestemming. Daaruit kan de trend van de leerroute afgeleid worden en het daarmee samenhangend perspectief.

Let bij het in kaart brengen van uitstroombestemmingen op welke mogelijkheden met betrekking tot ondersteuning, hulpmiddelen, belastbaarheid in de betreffende situatiegeboden kunnen worden.

Flexibiliteit houden

Bij intake is niet altijd voor alle leerlingen het ontwikkelingsperspectief zo duidelijk dat redelijk zeker is in welk uitstroomprofiel en leerroute de leerling het beste past. Het kan gewenst zijn om in de onderbouw nog een wat bredere gemengde groep te creëren waardoor in een latere fase toewijzing aan specifiekere leerroutes plaats vindt. De EMG leerlingen met heel beperkt ontwikkelingsperspectief zijn meestal wel meteen al goed in de groep van het belevingsgerichte perspectief te plaatsen. De middengroep moet zich nog heel erg ontwikkelen, vandaar dat dan later, tot op 16-jarige leeftijd, een keuze beter mogelijk is. De gefaseerde inhoud van onderwijs (zie vorige hoofdstuk) kan wel evenzogoed voor beide overige groepen (D2 en D3) van toepassing zijn en dus ook de gezamenlijke groep.

Overigens is het in het algemeen van belang om er oog voor te hebben dat het perspectief en de passende uitstroombestemming van de leerling nog kan veranderen en dus in de programmering flexibiliteit en overstapmogelijkheden in de leerroutes te houden. In de praktijk blijkt bijvoorbeeld vaak dat door externe stage het beeld van de mogelijkheden verandert, zeker ook bij de leerling zelf.

3.3 Het ontwikkelingsperspectief en de planning van het onderwijs

Bij de start in het vso wordt voor en met de leerling en zijn ouders een ontwikkelingsperspectief opgesteld, dat is zo ook wettelijk bepaald. Bij instroom in het vso wordt de leerling mede op basis van een 'onderbouwd advies' van de school van herkomst geplaatst in één van de drie uitstroomprofielen: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt of Dagbesteding. Ook kan de vso-school zich hierbij baseren op eigen intakegegevens.

Vervolgens stelt de vso-school een ontwikkelingsperspectief op, de eerste keer uiterlijk zes weken na plaatsing. Dit wordt vastgelegd en jaarlijks op grond van navolgbare en transparante gegevens met de ouders en de leerling geëvalueerd. De commissie voor onderzoek en/of de commissie voor begeleiding borgt de navolgbaarheid en transparantie. Het ontwikkelingsperspectief veronderstelt ook het inzetten van instrumenten, plannen en procedures voor het volgen van de voortgang en vorderingen van de leerling.

Op grond daarvan zal het ontwikkelingsperspectief voor de leerling in het uitstroomprofiel Dagbesteding gaandeweg worden toegespitst.

In fase 1 kan het ontwikkelingsperspectief de volgende componenten bevatten:

- beginsituatie: indicatoren zoals leervorderingen tot dan toe, capaciteiten (IQ), belemmerende en beschermende factoren;
- leerroute: niveau, onderwijsaanbod in vakken/thema's/domeinen/praktijkleren/stages.

Voor het bepalen van de *beginsituatie* zijn de volgende gegevens relevant, in elk geval voor zover deze beschikbaar zijn of kunnen worden nagevraagd:

- onderwijskundig rapport en uitstroomadvies van toeleverende school (meestal so zml);
- intelligentie (psychologisch onderzoek);
- motivatie en leer-/werkhouding;
- verloop ontwikkeling op school en schoolvorderingen/leerrendement;
- zelfredzaamheid (waaronder ook mobiliteit, ADL);
- communicatieve redzaamheid;
- educatieve redzaamheid (beperking, belastbaarheid, concentratie, fysieke factoren e.d.);
- sociaal-emotionele factoren (psychologisch en/of orthopedagogische onderzoek);
- medische gegevens (voor zover dat in school van belang is);
- belemmerende en protectieve (beschermende) factoren;
- benodigde/gewenste hulp en ondersteuning (in school, maatschappelijk werk, jeugdarts).

Op ontbrekende punten en/of nodige aanvullende informatie kan de school hier observatie of onderzoek aan toevoegen.

Vanaf fase 2, maar zeker in fase 3 zullen bij het ontwikkelingsperspectief worden betrokken:

- uitstroombestemming op het gebied van werk/dagactiviteiten: door de leerling gekozen sector of soort werk/activiteiten;
- uitstroombestemming op het gebied van wonen, leefomgeving, sociale en maatschappelijke participatie (te bereiken zelfstandigheidsniveau op de transitiegebieden, voorkeuren e.d.);
- wat kan de school toevoegen aan de ontwikkeling van de leerling, bijvoorbeeld: Van oudere leerlingen (18+) wordt vereist dat zij gemotiveerd aan hun (zelf afgesproken) programma werken. De (E)MG-leerlingen in een onderwijs-zorgarrangement met als uitstroomperspectief belevingsgerichte dagbesteding stromen soms tussentijds uit op grond van het gegeven dat er geen onderwijsdoelen meer te behalen zijn.

Het proces van keuzes maken en bepalen waar je naar toe wilt werken begint vroeg in het vso. In principe kan al vanaf instroom direct een traject starten gericht op leren kiezen: uitgaande van gesprekken met leerlingen en ouders. In feite is dat de start van transitiebegeleiding. Het advies is om dat structureel in de programmering op te nemen.

3.4 Keuzebegeleiding: werken met een individueel transitieplan (ITP)

De overgang of transitie van school naar zo zelfstandig mogelijk eigen leven verloopt in fasen, waarin geleidelijk de schoolse component afneemt en de toekomstsituatie een steeds duidelijker plek krijgt.

Voor de leerling maakt de aanvankelijk brede en algemene oriëntatie plaats voor steeds meer eigen keuzes en specifiekere situaties en ervaringen. In dit proces ontwikkelt de leerling ook een steeds duidelijker beeld van zijn mogelijkheden en wat hij daarmee wil doen. De leerling zoekt uit hoe en waar zijn ambities ten aanzien van werk en andere levensgebieden een plek kunnen krijgen in zijn eigen toekomst. De leerling werkt hieraan actief, samen met zijn omgeving: ouders en familie en begeleid door de school met eventueel hulp van andere ondersteuners.

De leerling heeft mogelijk behoefte aan ondersteuning bij zijn functioneren in sommige situaties.

De leerling doorloopt het transitieproces onder begeleiding en op planmatige wijze. In het rapport van de European Agency wordt het Individueel Transitieplan als volgt gedefinieerd ¹¹: "Een individueel transitieplan is een instrument, een hulpmiddel, in de vorm van een document waarin documentatie wordt bijgehouden over het verleden, het heden en de gewenste toekomst van de jongere. Het moet informatie bevatten over zijn levenswereld .... naast gegevens over onderwijs en opleiding.

Een transitieplan voor leerlingen sluit nauw aan bij het ontwikkelingsperspectief van de jongere en maakt daar deel van uit. Het planmatige transitieproces moet zo vroeg mogelijk worden gestart, bij voorkeur in fase 2. Veel vso-scholen werken reeds met individuele transitieplannen. Voorbeelden van transitieplannen worden ontsloten op de website www.hetkan.nl en/of op www.liesa.nl.

Het transitieproces en de begeleiding binnen het vso is erop gericht dat de leerling bij schoolverlaten zo goed mogelijk is toegerust voor toekomstig functioneren in de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Het transitieplan is primair ingezet richting werk op de arbeidsmarkt. Voor de doelgroep binnen dit uitstroomprofiel is de parallel te maken in een transitie naar werk en activiteiten in dagbesteding.

Transitie maakt deel uit van het ontwikkelingsproces van de leerling in de richting van het zo zelfstandig mogelijk functioneren in vormen van, al dan niet arbeidsmatig ingevulde, dagbesteding, en persoonlijke toekomstige leefsituatie. Immers de maatschappelijke redzaamheid en participatie zijn de basisdoelen van dit uitstroomprofiel. Het is daarmee een voor deze doelgroep passende uitwerking van de transitie, vergelijkbaar met het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt.

3.4.1 Ontwikkelingsperspectief en transitie: maatwerk.

De diversiteit in het uitstroomprofiel Dagbesteding is zeer groot. Het onderwijs binnen dit uitstroomprofiel wordt vormgegeven op de maat van de individuele leerling. Dit impliceert dat de maat ook wordt genomen (assessment). Maatwerk vooronderstelt onderzoek en observatie; analyse en planning in een cyclisch proces.

¹¹ Bron: [www.european-agency.org/information/resources/transition from school to employment/ITP summary report](http://www.european-agency.org/information/resources/transition%20from%20school%20to%20employment/ITP%20summary%20report) in: Bakker en Den Boer (2008). Het Individueel Transitieplan.

Het is vaak niet al vroeg te voorzien hoe een leerling zich kan ontwikkelen en ook staan de 'vereisten' van de toekomstige persoonlijke situatie, de uitstroombestemming niet vast. Het ontwikkelingsperspectief varieert dus daarmee. Bovendien is de realiseerbare ondersteuning van belangrijke betekenis. De begeleiding van de leerling in zijn (school)loopbaan is aangewezen op maatwerk.

Hierbij geldt enerzijds dat individueel aanwezige competenties in kaart worden gebracht en geduid. Tevens dient nagegaan te worden welke de competenties zijn waarover leerlingen in de beoogde uitstroombestemming minimaal dienen te beschikken. Het verschil tussen aanwezige en nog eigen te maken competenties vormt de inhoud van het onderwijsaanbod.

Dit aanbod wordt maatwerk door de koppeling aan een transitieplan dat de leerling samen met de begeleider opstelt. De mogelijkheden die hem gaandeweg duidelijker worden, kunnen dan vastgelegd worden in een traject waarin zijn doelen zijn opgenomen of in verdere oriëntatie wordt voorzien. Hierna zullen we zien dat dit vervolgens ook parallel loopt met de zorg van de school om de ondersteuningsbehoeften in beeld te brengen.

3.4.2 Transitieplan, ontwikkelingsperspectief en onderwijsaanbod

Zowel bij het ontwikkelingsperspectief als het transitieplan is het belangrijk dit te ontwikkelen in samenwerking met de leerling en de ouders. Het ontwikkelingsperspectief heeft in de nieuwe wetgeving voor speciaal onderwijs een officiële status van gespreksbasis tussen ouders/leerling en school.

Het moet niet alleen ingaan op de beoogde ontwikkeling en mogelijkheden van de leerling, maar ook op het daarop gerichte onderwijsaanbod.

Het *transitieplan* is meer gericht op de overgang naar werk en volwassenheid. Dit sluit dus goed aan bij het ontwikkelingsperspectief en het algemeen doel van vso: zo zelfstandig mogelijk functioneren op de transitiegebieden leren, werken, wonen, vrije tijd en samenleving.

In eerdere wetgeving was er de verplichting van individuele handelingsplannen. Het verschil komt vaak tot uiting doordat die vooral gericht zijn op het verwerven van schoolse vaardigheden, de kerndoelen of aanpassingen daarvan. De persoonlijke en sociale ontwikkeling spelen daarin een bescheiden rol. Juist bij leerlingen met een handicap of stoornis vereist dat extra aandacht, en is dat (net als voor ieder ander) het meest bepalende in het sturing kunnen geven aan je eigen leven en je doelen kunnen bereiken.

De samenhang van ontwikkelingsperspectief en transitie naar de gewenste maximaal haalbare uitstroombestemming is duidelijk, en een individueel handelingsplan wordt nu (voor de vso-fase) een individueel transitieplan dat wordt gebaseerd op de motivatie en wensen van de betreffende leerling. Zo omvat het transitieplan onder meer:

- te verwerven competenties: algemeen, specifiek of individueel, eventuele (deel) kwalificaties;
- werk en perspectieven in dagbesteding;
- perspectieven ten aanzien van wonen;
- perspectieven ten aanzien van vrijetijdsbesteding.

Het levert verder:

- een duidelijke analyse van de mogelijkheden van de leerling en een plan gericht op een reële toekomst;
- voorbereiding voor praktische werkervaringen en overige transitiegebieden;
- brengt benodigde ondersteuning in beeld en inventariseert de mogelijkheden van te realiseren ondersteuning, hulp en/of begeleiding op school en op de toekomstige plek.

Het transitieplan moet voorzien in de deelname van alle betrokkenen en ingaan op de verantwoordelijkheden van alle betrokkenen.

Het transitieplan moet regelmatig worden herzien en waar nodig aangepast in overeenstemming met de wensen en behoeften van de leerling.

Advies is om gebruik te maken van beschreven werkwijzen voor het Individueel Transitieplan (ITP). Het vraagt echter wel om een specifieke inkleuring voor de verschillende leerlinggroepen in het uitstroomprofiel Dagbesteding.

Het ITP is in van oorsprong beschreven en uitgewerkt voor de overgang naar de arbeidsmarkt, en komt tot stand in samenspraak met de betrokken partijen (omschreven in de publicatie van de European Agency). Waar het gaat om vormen van arbeidsmatige dagbesteding kan de werkgever ingeruild worden voor de dagbesteding instelling (zorg). Als in die dagbesteding wordt doorgedaan met toeleiding naar de arbeidsmarkt, dan zou het ITP moeten meeverhuizen van school naar de instelling voor dagbesteding.

Voor belevingsgerichte dagbesteding is deze vorm van transitie en ITP waarschijnlijk niet zinvol. Het is een instrument voor gesprek met leerlingen en hun eigen toekomstverheldering en – keuzes. De zeer ernstig meervoudig beperkte leerlingen vragen om een benadering op maat. De transitie grondgedachten kunnen daarbij inspirerend zijn, maar in de praktijk zullen andere middelen op maat van de leerling gebruikt moeten worden.

De leerlingen in belevingsgerichte dagbesteding vragen meer begeleiding. Als zij deelnemen in werkactiviteiten zal dat in eerste instantie meer toekijkend, belevend zijn: 'tribune-activiteiten'. Het kan goed zijn dat zij uiteindelijk hierdoor geïnteresseerd en gemotiveerd raken om mee te doen. Dat geldt zeker ook voor leerlingen die om persoonlijke, sociaal-emotionele kenmerken (bijvoorbeeld stoornissen, angsten) geen werk kunnen uitvoeren, of daar nog niet aan toe zijn. Dan kunnen 'tribune-activiteiten' als een stap in het leer- en transitietraject worden ingelast.

3.4.3 De ontwikkeling van een portfolio

Het individueel transitieplan kan goed functioneren annex een portfolio en wordt op dezelfde wijze beheerd door de leerling. Het functioneert als een agenda waarin alle voorstellen, veranderingen en resultaten zijn opgenomen. Het portfolio wordt samengesteld door de leerling samen met de begeleiders, vormt een weerspiegeling van zijn ontwikkeling in de schoolperiode en geeft een beeld van zijn persoonlijkheid en competenties waarmee hij kan bijdragen aan de activiteiten van betrokken werkgevers en/of dagbestedingsinstellingen, zijn persoonlijk leven en in de samenleving.

Het portfolio wordt op de eerste plaats gezien als een middel om het zelfvertrouwen van leerlingen te versterken en om te motiveren, daarnaast vindt men het een bruikbaar middel om inzicht te krijgen in het eigen leerproces en om de individuele leerroute samen met ouders en leerlingen vorm te geven. Ook kan het een bijdrage leveren aan de overdracht van school naar werk en dagbesteding. Om deze functies te kunnen vervullen kan gewerkt worden met een gecombineerd presentatie- en ontwikkelingsportfolio, dat uiteindelijk leidt tot een uitstroomportfolio.¹²

Het gebruikersgemak voor de leerling is een belangrijk argument bij de keuze van de vorm voor het portfolio. Een tastbaar portfolio past in eerste instantie het beste bij de mogelijkheden van deze leerlingen, later zou de vorm meer afhankelijk kunnen zijn van wat de leerling er zelf mee kan of mee wil laten zien naar anderen.

Dit betekent dat vanuit een basismodel voor de onderscheiden groepen een best passende vorm ontwikkeld wordt.

¹² Christianne de Jong-Buysse, Een passend portfolio; onderzoekscriptie master SEN, Over het gebruik van Portfolio in VSO ZML (Hulst, juni 2010).

3.5 Het bepalen van de benodigde ondersteuning

In de nieuwe wetgeving voor het vso wordt bepaald dat een onderdeel in het transitiedocument moet gaan over de ondersteuning die de leerling nodig heeft om in de toekomstige setting te kunnen functioneren. Er zijn verder (nog) geen eisen aan gesteld. Langs deze weg heeft ondersteuning die speciale leerlingen nodig hebben wel een erkenning. Het is aan de school om dit verder op een duidelijke manier in te vullen.

Bij ondersteuning gaat het om hulpmiddelen, bronnen en strategieën die de ontwikkeling, opvoeding, persoonlijke interesses en het persoonlijke welzijn van een persoon ondersteunen en die ondersteunend zijn bij het persoonlijke functioneren (zie figuur 2).

Figuur 2 Het functionele model voor ondersteuning (van Genneep, 1997^a)

Met betrekking tot het persoonlijk leven kan onderscheid gemaakt worden in de domeinen of ondersteuningsvelden, bijvoorbeeld:

- leren en ontwikkeling (permanente vorming);
- dagelijks leven en activiteiten in huis;
- mobiliteit en vervoer;
- sociale relaties;
- werken/arbeidsmatige activiteiten;
- activiteiten in de samenleving;
- gezondheid en medische ondersteuning;
- rechtsbescherming en voor jezelf opkomen;
- gedragsmatige ondersteuning.

Bij elke mogelijke onderscheiding van functioneringsaspecten gaat het in principe om de complete persoon en de *zelf ervaren behoefte aan ondersteuning* in relatie tot de gestelde vereisten in gebruikelijk voorkomende situaties.

De ondersteuningsbehoefte bij het persoonlijk functioneren is afhankelijk van de individuele competenties in brede zin, de aard van de activiteiten en de context met daardoor gestelde vereisten. Het kan gaan om verschillende vormen van zorg, begeleiding, behandeling, medicatie, hulpmiddelen.

Voor de ondersteuning in het dagelijks leven, waarvan ook de school deel uit maakt, gelden voorbesteding regels op grond van de AWBZ en de wet maatschappelijke ondersteuning (WMO). Hiervoor bestaat een systematiek voor indicatie CIZ waaruit de benodigde ondersteuning kan worden bekostigd. Als dit van toepassing is doen de ouders (wettelijk vertegenwoordigers), eventueel met behulp of advies van de school hierop een beroep.

De taak van de school in ondersteuning

Voor de school heeft de ondersteuning voor een leerling verschillende kanten.

De ondersteuning die een leerling nodig heeft om op school te kunnen functioneren (en er te kunnen komen) is *voorwaardelijk* voor het deelnemen aan het onderwijs. Hiervoor bestaan

regelingen waar de leerling (c.q. ouders) een beroep op kunnen doen. De school is hiervan op de hoogte of verdiept zich hier in. De meeste zorg en ondersteuning die hier bedoeld is wordt gefinancierd vanuit de volksgezondheid sector, het ministerie voor VWS, dus buiten het onderwijsbudget.

Een en ander wordt geïndiceerd en gefinancierd via de bestaande regelingen voor zorg. Er zijn de wettelijke regelingen voor de ziektekostenverzekering, bijzondere ziektekosten (AWBZ, met voor indicatie het CIZ), maatschappelijke ondersteuning (WMO), persoonsgebonden budget (PGB) enz.

Bij (nog) niet geïndiceerde zorg kan de school signalerend zijn. Voor de diagnose een schoolarts of andere zorgverlener in het multidisciplinaire team van de school.

Op dit vlak zijn er verschillende instrumenten die hierbij kunnen worden gebruikt (Invra, Taksatieschaal, enz.). Het is een proces dat vraagt om het regelmatig opnieuw opnemen van de stand van zaken.

Zorg en ondersteuning in de school

De school biedt zelf (in combinatie met de cluster zorgverlener) ondersteuning op gebieden van het specialisme van de speciale school. De scholen die onderdeel zijn van een instelling die ook een zorgtak hebben, zitten in een bijzondere situatie.

De school maakt afspraken over wie wanneer welke zorg levert, het is onderdeel van een ondersteuningsplan. In scholen waar dit omvangrijk is wordt gestreefd naar integrale planning: 'een kind - een plan' en onderlinge afstemming van bijvoorbeeld revalidatie en onderwijs. De persoonlijke benodigde ondersteuning (of hulp buiten de school) wordt door een instelling of zorgverlener geboden.

Plan voor ondersteuning

Het begint met het vaststellen wat de leerling en/of ouders zelf wensen ten aanzien van hun situatie (nu en later) en de benodigde ondersteuning daarbij. Het gaat om afstemmen van ambities, mogelijkheden en realiseerbare ondersteuning.

De school heeft in deze een taak in signaleren van ondersteuningsbehoefte, of diagnose op de terreinen waar men competenties in huis heeft en anders in doorverwijzing naar betreffende deskundige.

Het moet duidelijk worden waarom, waar en welk soort ondersteuning nodig is, welke middelen en bronnen daartoe kunnen dienen, wie die kan verzorgen, en hoe de intensiteit of frequentie moet zijn. Het gaat niet alleen om de situatie in school, maar er wordt ook vooruitgekeken naar de vervolgsituatie wat betreft opleiding, werk, wonen, enz.

Over dit traject van vaststelling en overleg worden binnen de school en met de leerlingen/ouders afspraken gemaakt en het ligt voor de hand dit nauw te koppelen aan het transitietraject.

Voor een deel zal ondersteuning uit het netwerk rond de leerling komen of worden maatschappelijke voorzieningen voor ondersteuning en zorg hierop aangesproken.

Voor een ander belangrijk deel, dat gerelateerd is aan het ontwikkelingsperspectief, biedt de school die ondersteuning door antwoorden te zoeken op de vraag: hoe kan je condities Y creëren zodat leerling X vaardigheid Z nu en in de toekomst kan tonen.

Agenda ondersteuningsplan

Voor het ontwikkelen van een plan voor ondersteuning kunnen de volgende vragen gehanteerd worden.

1. Welke ondersteuning is nodig?
  - middelen
  - personen
  - bronnen.

2. Wie verzorgt ondersteuning?
  - netwerk rondom de leerling
  - in en rondom school
  - maatschappelijke ondersteuning
  - zorginstellingen.
3. Hoe bieden we de ondersteuning en hoeveel ondersteuning bieden we?
  - intensiteit en frequentie
  - soorten van ondersteuning
  - samenwerking van diverse betrokken ondersteuners.
4. Hoe integreren we communicatie over ondersteuning, de resultaten en wensen in het werkproces op school?
  - bepalen frequentie van bespreking, en wie erbij betrokken is
  - vorm van omschrijving van ondersteuningsbehoefte, gebruik van protocollen en/of instrumenten
  - relatie met het transitieproces en uiteindelijk -document en portfolio.

3.6 Samenvatting en aanbevelingen

Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en transitietrajecten

Dit hoofdstuk legt de verbinding tussen het ontwikkelingsperspectief van de leerling en het gericht werken aan leerdoelen in een steeds meer en zoveel mogelijk zelf gestuurde planning richting transitie. Hierin staat dus het maatwerk voor de leerling centraal: het afstemmen van het onderwijsaanbod op het ontwikkelingsperspectief en de (leer)behoefte van de leerling, uitgaande van de in het vorige hoofdstuk geschetste inhoudelijke kaders. Hierin wordt ook de individueel benodigde ondersteuning betrokken.

Met betrekking tot 'maatwerk' worden de volgende aanbevelingen gedaan:

7. *Ontwikkel een systematiek voor de formulering van een ontwikkelingsperspectief.*
De school is verplicht om een ontwikkelingsperspectief voor elke leerling vast te stellen, maar de school bepaalt zelf hoe zij dat doet.
  - Maak gebruik van voorbeelden van andere (vso)-scholen.
  - Betrek in het ontwikkelingsperspectief relevante aspecten voor het bepalen van de beginsituatie, uitstroomperspectief en leerroute.
  - Preciseer het uitstroomperspectief per fase en richt het steeds scherper op de toekomstwensen en -mogelijkheden van de leerling. Betrek de leerling en zijn ouders bij dit proces, zodanig dat de leerling steeds meer 'het heft in eigen handen' kan nemen.
  - Ontwikkel als systematiek een voor de doelgroep passende combinatie van het bepalen van het ontwikkelingsperspectief, het volgen van het leerresultaat, het werken in de richting van transitie en het vastleggen van bereikte vaardigheden en competenties door de leerling zelf in een portfolio.
8. *Richt het onderwijsaanbod in met voldoende ruimte voor maatwerk. Zorg dat het in iedere fase meer kan worden toegespitst op de wensen, keuzes en behoeften van de leerling.*
Dat kan de school bijvoorbeeld doen door:
  - in fase 1 en 2 gecombineerde leerroutes in te richten;
  - vanaf fase 2 tevens vorm te geven aan passende arrangementen of maatwerk trajecten, waarin de leerling werkt aan het realiseren van zijn keuzes en mogelijkheden, zoals vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief;
  - het individueel transitieplan is een werkwijze om vorm te geven aan begeleiding van de leerlingen in het maken van de keuzes en het bepalen van hun gewenste werkrichting en leeractiviteiten.

9. *Ontwikkel een goed zicht op de mogelijke concrete uitstroombestemmingen in de regio.*
- Inventariseer werk-/dagbestedingsplekken, leefsituaties en passende vrijetijdsactiviteiten voor de leerlingen.
  - Werk daarbij samen met de aanbieders van (arbeidsmatige) dagbesteding, woonvoorzieningen, andere activiteiten.
  - Signaleer lacunes en stimuleer zo mogelijk het creëren van nieuwe passende vormen voor de doelgroep.
- 10 *Leer leerlingen om levens- en loopbaankeuzes te maken en begeleid hen daarbij.*
- Richt voor alle leerlingen keuzeprocessen in, gericht op toekomstig werk en maatschappelijke participatie (wonen, vrije tijd, burgerschap).
  - Zorg voor voldoende en hoogwaardige begeleiding van leerlingen bij deze keuzeprocessen.
  - Zet daarvoor medewerkers in die toegerust zijn op het begeleiden en coachen van leerlingen bij zulke keuzeprocessen.
  - Zorg dat de medewerkers kunnen beschikken over passende procedures en instrumenten.
- 11 *Ontwikkel een integrale werkwijze met een transitieplan en portfolio.*
- Werk planmatig toe naar de transitie met een individueel transitieplan, gekoppeld aan een portfolio. Bekijk de transitie integraal met betrekking tot toekomstig zo zelfstandig mogelijk wonen/persoonlijk leven, werk/activiteiten, burgerschap.
  - Er zijn verschillende werkwijzen, methoden en handreikingen beschreven voor het werken met transitie en met portfolio. Ontwikkel een voor de school en de onderscheiden doelgroepen/leerroutes bruikbaar en voor de leerkrachten en leerlingen hanteerbaar model.
  - Het transitieplan kan als werkwijze al van het begin van het vso ingezet worden, maar uiterlijk vanaf het moment dat de keuzes voor richtingen (zoals soort van werk) gemaakt moeten gaan worden.
  - De transitiebegeleider betreft de leerling (/ouders) actief, het is in principe het plan van de leerling. Er komen onder andere afspraken uit voort over het onderwijs (bijvoorbeeld wat en hoe biedt de school aan), leeractiviteiten (en verplichtingen), ondersteuningsnetwerk, relaties naar uitstroombmogelijkheden enz. Het is multidisciplinair naar inbreng, de keuzes zijn aan de leerling (/ouders).
  - Betrek in de werkwijze ook het vastleggen van de leerresultaten door de leerling zelf: de portfolio systematiek. Het is dan geïntegreerde begeleiding ten aanzien van de verworven competenties en de planning van wat de leerling nog wil gaan leren.
12. *Stel voor de ondersteuning die een leerling nodig heeft een structureel ondersteuningsplan op.*
- Het ondersteuningsplan kan voor structurele beperkingen van leerlingen voor meerdere jaren gelden, met regelmatig bijstellingen waar het nodig is.
  - Maak in het plan een koppeling met de onderwijsfase en activiteiten van de leerling. In verschillende onderwijsmomenten wijzigen de ondersteuningsvragen, bijvoorbeeld ondersteuning buiten de schoolomgeving bij stages.
  - Leg in het plan de stappen en verantwoordelijkheden van betrokken ondersteuners vast.
  - Regel de rol, taken en verantwoordelijk van de begeleider/coördinator van het ondersteuningsplan.
  - Maak de leerling (/ouders) mede eigen aar van het plan en begeleidt dit gekoppeld aan de transitiebegeleiding. De benadering van het individueel transitieplan en de ondersteuning sluiten op elkaar aan.

- Stel de afspraken vast over de communicatie met betrekking tot het ondersteuningsplan. Bijvoorbeeld gekoppeld aan transitiegesprekken, goede communicatie met de ondersteuners.
- Zorg dat in de eindfase in het transitiedocument de onderdelen met betrekking tot de benodigde ondersteuning op de diverse transitiegebieden kunnen worden ingevuld. Op basis van de ervaringen in de school, van de leerling (/ouders) in de praktijk van alle dag, rekening houdend met wat haalbaar en realiseerbaar is.

4. Stages als leeromgeving

Bij stages onderscheiden we enerzijds maatschappelijke stages en anderzijds beroepsoriënterende c.q. arbeidsvoorbereidende stages. Voor de verschillende uitstroomprofielen in het vso gelden verschillende wettelijke verplichtingen ten aanzien van stages.

In het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs is de maatschappelijke stage verplicht, net zoals in het reguliere voortgezet onderwijs. Beroepsoriënterende stages kunnen aangeboden worden in dit uitstroomprofiel, maar zijn niet verplicht.

In het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden stages wettelijk verplicht. Nadere invulling van de stages is zaak van de school zelf. Scholen kunnen daarbij, voortbouwend op vele praktijkvoorbeelden, vorm geven aan een gefaseerd stagetraject, waarin de stages in verschillende fases ook verschillende doelen en functies hebben, met daarop toegesneden inhouden, begeleiding en vereiste kenmerken van de stageplaats.

In het uitstroomprofiel Dagbesteding worden stages niet verplicht, maar kunnen worden aangeboden.

Arbeidsoriënterende en arbeidsvoorbereidende stages zijn al heel gebruikelijk voor vso-scholen die toeleiden naar arbeid en/of arbeidsmatige dagbesteding. Deze ontwikkeling wordt versterkt door de wet kwaliteit (v)so.

4.1 Het inrichten van een praktijkgerichte leeromgeving

Het kenmerk van leerlingen in uitstroomprofiel Dagbesteding is vooral dat zij primair leren door te doen. Dat vraagt om een praktisch ingerichte leeromgeving en vermijden van docerende onderwijsvormen en leeropdrachten die niet passen bij de manier van leren van deze leerlingen. Idealiter is de school een geheel van werk- en ervaringsplekken. Ook stages in de school en daarbuiten bieden mogelijkheden.

Bij het inrichten van de school is het belangrijk rekening te houden met de verschillende typen leer-/werkomgevingen die op verschillende gebieden ingericht kunnen worden.

Het gaat om zowel de praktijksituaties in de oriënterende fase als om specifiekere werk- en ervaringsplaatsen, wanneer die niet op andere manier extern voor de doelgroep zijn te realiseren.

Deze leeromgevingen, inclusief de externe stages zijn ook echt leeromgevingen, waarin dus aan de realisering van de kerndoelen voor dit uitstroomprofiel wordt gewerkt. Het volgen van de leerling in zijn ontwikkeling strekt zich dus ook uit over de interne en externe stages.

Om de leerlingen maximaal uit te dagen is een richtlijn om de school ook intern te ontwikkelen als afspiegeling van het normale leven: in de school kun je daarvoor oefenen. Laat bijvoorbeeld de leerlingen echt solliciteren op een interne stage, dus op geëigende manier aanmelden, gesprekken voeren, leren omgaan met afwijzing.

In aansluiting daarop kunnen een aantal van de belangrijkste aspecten van stages zoals die voor Arbeid zijn uitgewerkt ook worden gehanteerd in Dagbesteding. Weliswaar zijn er hier, in afwijking van arbeidsstages, feitelijk geen vereisten aan verbonden met betrekking tot kwalificaties voor een beroepsuitoefening op de arbeidsmarkt, daarmee is het voor de leerling niet minder serieus en waardevol voor zijn ontwikkeling.

Voor scholen die beide uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding aanbieden is het ook een kans om voor leerlingen in het grensgebied door passende praktijkervaring van de leerling een duidelijker beeld te krijgen en zijn mogelijke uitstroombestemmingen te toetsen.

Aandachtspunten voor stages Dagbesteding

- Er zijn in het uitstroomprofiel Dagbesteding minder regels voor stage dan bij Arbeidsmarktgerichte uitstroomprofiel, aangezien er geen formele vereisten of afspraken met werkgevers (branches) zijn. Stage kan wel onderdeel uitmaken van het onderwijsprogramma in uitstroomprofiel Dagbesteding, maar er is geen duur of omvang vastgelegd. De afspraken over aard en omvang en begeleiding van de stages die in dit uitstroomprofiel gerealiseerd kunnen worden, moeten in principe met de dagbestedingsinstellingen gemaakt worden.
- Op veel scholen begint de oriënterende externe stage pas op 15/16 jarige leeftijd. Voor dagbesteding kan dat soms nog later zijn. Dan zal in de (omgeving van) school met werk-leerplaatsen en andere ervaringssituaties (woon- en leefomgeving) gewerkt moeten worden als voorbereiding. De belevingsgerichte leerroute zal ook gebruik kunnen maken van in de school gecreëerde werkplaatsen.
- Het toewerken naar stagegeschiktheid van de leerling is onderdeel van het onderwijs (dus vanaf het begin van het vso), het is belangrijk hier een opbouw in te ontwikkelen, toegespitst op de doelgroep. Dit kan in hoofdzaak gebaseerd zijn op de kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding en sommige leergebiedoverstijgende kerndoelen.
- In het praktijkleren en daaraan verbonden stages zit een opbouw: van globaal oriënteren en intern tot steeds specifiekere en in de mogelijke toekomstige werkplek, woonsituatie, enz. Ook van toenemende omvang. Veel scholen zoeken mogelijkheden om ook binnen dagbesteding stage situaties te creëren.
- Bij voorbereiding op plaatsing bij een zorgbedrijf of instelling kan men in het kader van de AWBZ bekostiging aanvragen bij het CIZ voor stage in een periode voorafgaande aan de transitie.
- De transitie-stage of plaatsingsstage, kan men (zo nodig in stappen) uitbouwen vanaf eerst een dag per week naar vaker. Daarbij is een goede afstemming tussen school en uitstroombestemming nodig.
- Bij het meerderjarig worden van de 18-jarige leerlingen kan het een goed pedagogisch hulpmiddel zijn om dat te markeren en te wijzen op de eigen verantwoordelijkheid en keuzes in het onderwijs dat ze nog willen volgen of anders te kiezen om van school af te gaan. Vervolgens kan dat uitmonden in het tekenen van een 'contract', wat ze in de maximaal twee resterende jaren gaan doen. Dit is dus ook de laatste fase in het licht van transitie.

4.2 Stage-opdrachten als leeractiviteiten

De leerling ontwikkelt vaardigheden, kennis- en houdingsaspecten aan de hand van gestructureerde stage opdrachten, geënt op de taken die op de werkplek worden uitgevoerd. Rondom de stage opdrachten kan ook aandacht worden besteed aan taal en rekenen op de werkvloer, aan sociaal-communicatieve vaardigheden en aan de benodigde kennis, houding en routines. Hiermee wordt een integratieve en samenhangende benadering van leren en werken op stage nagestreefd.

Stage opdrachten hebben, als het goed is, een oplopende moeilijkheidsgraad. De moeilijkheid kan op drie manieren worden beïnvloed:

- de gevraagde kennis en vaardigheden kunnen eenvoudiger of moeilijker zijn;
- de opdracht zelf kan enkelvoudig of samengesteld (complex) zijn;
- de situatie waarin de opdracht wordt uitgevoerd, kan steeds complexer worden.

De stage is ook bij uitstek voor leerlingen de kans om te ervaren wat het betekent om werk te doen, en te laten zien dat ze een rol in een werk- en/of activiteitengerichte omgeving kunnen vervullen. Het maakt het voor leerlingen heel concreet wat het is om te gaan werken, ook al is dat formeel in de context van een zorgbedrijf, dus dagbesteding, en hetzelfde geldt voor participeren in een op andere activiteiten gerichte dagbesteding. Leerlingen kunnen juist door de ervaringen in de praktijk geraakt en gemotiveerd worden. Daarin kunnen ook stageopdrachten een rol spelen, en uitdaging creëren. Het is daarom ook voor dit uitstroomprofiel zinvol om serieus stages te organiseren in dagbestedingsinstellingen. De AWBZ (zie CIZ) biedt voor leerlingen met een indicatie daarvoor ook mogelijkheden.

Het is veelzeggend hoe een leerling in de praktijk functioneert, en dat betekent dat de begeleider daar ook kennis van neemt door goed contact met de begeleiders op de stageplek en door eigen observatie. Dit geeft belangrijke aanvullingen op het zicht op de leerling in de (vertrouwde) schoolsituatie.

4.3 Stagebegeleiding

In diverse onderzoeken wordt geconstateerd dat stagebegeleiding een cruciale factor is voor het succes van leren op de werkplek. Voor leerlingen uit het vso geldt dit in het bijzonder. De stagebegeleider zorgt ervoor dat de leerling passende taken uitvoert en dat leren op de stageplaats mogelijk is. Door het voeren van begeleidings- en voortgangsgesprekken houdt de stagebegeleider zicht op de ontwikkeling van de leerling. Echter, begeleiding is een zaak van vele betrokkenen: de stagebegeleider vanuit de school, de leerling, de werkbegeleider op de stageplaats, de orthopedagoog van de dagbesteding, enzovoort kunnen een rol spelen in het waarborgen van de kwaliteit van de stageplek. Een goede afstemming tussen al deze actoren is dan ook cruciaal. De begeleider van school heeft hierin een belangrijke rol te vervullen.

Veel scholen hebben al veel ervaring met het opzetten van stages voor werken in bedrijven en/of beschermde arbeid. In de aanwijzingen voor stages in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden daarvoor een aantal handreikingen en adviezen aangegeven. Voor het uitstroomprofiel Dagbesteding kunnen deze doorgetrokken worden voor de uitstroom naar arbeidsmatige activiteiten, voor zover nodig op aangepaste wijze. Voor andere uitstroombestemmingen in dagbesteding is 'stage', als dat zo genoemd wordt, meer gericht op wederzijdse verkenning of de beoogde situatie en plek in dagbesteding voor de leerling geschikt is.

4.4 Samenvatting en aanbevelingen

In het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding zijn stages niet wettelijk verplicht, maar kunnen worden aangeboden. De stage wordt beschouwd als onderwijstijd. Gezien het belang van leren in de praktijk voor leerlingen in het uitstroomprofiel Dagbesteding is het aan te bevelen hier ook van de mogelijkheden tot het organiseren van stages gebruik te maken in een voor de doelgroep aangepaste vorm. Dit hoofdstuk stipt een aantal van de belangrijkste aspecten van stages in Dagbesteding aan, zowel parallel aan als in afwijking van stages op de reguliere of beschermde arbeidsmarkt. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

13. Geef stagetrajecten vorm op een wijze die aansluit bij de fases in het onderwijs.

- Fase 1: geen stages, wel praktische opdrachten op school en brede oriëntatie op verschillende soorten werk en activiteiten, bijvoorbeeld ook door excursies.
- Fase 2: schoolinterne stages en/of deelname aan werkzaamheden in een binnen de school gesimuleerde werkomgeving.
- Fase 3: externe voorbereidende stages en plaatsingsstages, deze kunnen ook in dagbesteding aangevraagd worden.

14. Match tussen stageplaats en leerling.

Voor een goede match tussen stageplaats en leerling zijn verschillende factoren van belang, zoals:

- De stageplek past bij het uitstroomperspectief van de leerling, zowel met betrekking tot uitstroomniveau als ook zijn voorkeur voor het soort werk of activiteiten.
- Er is een persoonlijke match (een 'klik') tussen de begeleider op de stageplaats (de werkmeester/begeleider) en de leerling. Een nauw contact met de begeleider in school helpt daar ook bij. Indien nodig kan het (al of niet tijdelijk/periodiek) meegaan van begeleider van school de relatie bevorderen.
- De leerling krijgt de kans om zich te ontwikkelen op de stageplek, zowel in sociaal opzicht als in algemene werkervaring en oefening in uitvoering van werkzaamheden.

15. Stageplaatsen zoeken.

Bouw een netwerk op van mogelijke stageplekken die geschikt zijn voor de doelgroep.

- Zorg voor participatie, op het niveau van samenwerkingsverbanden, in een zo uitgebreid mogelijk netwerk van bedrijven en instellingen die voor de doelgroep geschikte stageplaatsen kunnen bieden.

16. Stagebegeleiding op maat.

Stagebegeleiding op maat kan het volgende betekenen.

- Zorg voor herkenbare samenhang tussen het leren op school en het leren op stage; en biedt de leerling zicht op deze samenhang.
- Biedt voldoende uren stagebegeleiding vanuit de vso-school door deskundige stagedocenten.
- Zorg voor goede coördinatie van stagebegeleiding; er zijn per leerling verschillende actoren betrokken, daarom is coördinatie belangrijk.
- Zorg dat er voorwaarden in de schoolorganisatie zijn vervuld en worden geborgd vanuit het kwaliteitsbeleid.

5. Beoordeling en afsluiting

In het, voor het (v)so wettelijk verplichte, ontwikkelingsperspectief worden inschattingen of verwachtingen geformuleerd met betrekking tot de wenselijke en realiseerbare leeropbrengsten van de leerling. Tijdens de leerloopbaan en aan het einde van de rit dient de vraag te worden beantwoord, of de feitelijk gerealiseerde leeropbrengsten 'naar verwachting' zijn. Daarvoor is het essentieel, de ontwikkeling van de leerlingen systematisch te volgen middels een voor de specifieke doelgroep geëigend leerlingvolgsysteem. Op termijn wordt het gebruik van een volgsysteem verplicht. Aan het eind van de leerloopbaan in het vso kan er 'afsluitend' worden beoordeeld.

Binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs vormen de centrale examens en/of staatsexamens en schoolexamens het belangrijkste afsluitende beoordelingsmoment. Het diploma geeft weer welk niveau de leerling uiteindelijk heeft bereikt.

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding wordt geen gebruik gemaakt van centrale examens. Wél zijn er verschillende vormen van beoordeling beschikbaar - variërend in de mate van standaardisatie - om de opbrengsten van leren en ontwikkeling in beeld te brengen. Beoordeling op maat is in de vso-uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding noodzakelijk. Hiervoor kunnen bewijzen, certificaten en/of kwalificaties een rol spelen.

5.1 Volgsysteem en beoordeling op maat

De (toekomstige) wet kwaliteit (v)so regelt dat het bevoegd gezag van een vso-school voor iedere leerling een ontwikkelingsperspectief vaststelt. Daarin worden verwachtingen uitgesproken over de wenselijke en realiseerbare opbrengsten van het leren van de leerling. Het uitstroomperspectief of specifiekere uitstroombestemming maakt daar deel van uit. Tijdens de leerloopbaan en aan het einde van de rit kan dan de vraag worden beantwoord, of de opbrengsten met betrekking tot een leerling 'naar verwachting' zijn. Om de opbrengsten van leren en ontwikkeling in beeld te brengen, moeten de vorderingen van de leerlingen duidelijk op navolgbare wijze worden vastgesteld. Dit geldt ook wanneer er geen of weinig gestandaardiseerde toetsvormen beschikbaar zijn voor het niveau van de doelgroepen in dit uitstroomprofiel.

Gezien de positie als eindonderwijs en nadruk op praktische vaardigheden is in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding beoordeling op maat noodzakelijk. De vraagstelling met betrekking tot het evalueren en toetsen is deels vergelijkbaar, met name als het praktische vaardigheden en competenties betreft. Er zijn echter ook verschillen tussen deze uitstroomprofielen. In het uitstroomprofiel Dagbesteding is het schriftelijk toetsen nauwelijks een optie. De meeste scholen hanteren toetsvormen van praktische activiteiten gecombineerd met systematische observatie.

Hierbij is een relatie met de uitstroombestemming in werk of dagbesteding. De toekomstige situatie en de vereisten van het functioneren daarin bepaalt veel van de beoordelingsaspecten en factoren die hierin worden meegenomen. Dit betekent dat voor het uitstroomprofiel Dagbesteding en de leerroutes daarbinnen geëigende leerlingvolgsystemen moeten worden ingezet. Het kunnen verbinden van de vaststelling van competenties van de leerling enerzijds en de kenmerken van uitstroombestemmingen anderzijds is een uitdaging voor de beoordeling.

Aandachtspunten

Voor het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn bij toetsen en beoordelen de volgende punten van belang:

- Toetsen dienen hier niet primair om aan externe standaardreferenties te voldoen. Voor uitstroomprofiel Dagbesteding gelden niet de referentieniveaus taal en rekenen, maar het wordt wel gevraagd het resultaat op deze gebieden vast te leggen. Het kan wel gaan om externe referenties, maar deze zijn op dit niveau niet gestandaardiseerd.
- Beoordeling is hier ook van belang als interne referentie, zowel van belang voor de duidelijkheid over resultaten in de school, naar/tussen leerkrachten (plaats op doorlopende lijnen, handelingsplan, ITP), leerlingen en ouders.
- De toetsing en beoordelingsresultaten zijn nodig voor een kwaliteitsbeleid.
- Het ontwikkelen van een gemeenschappelijk kader in de school gericht op opbrengst.
- In uitstroomprofiel Dagbesteding is het onderwijs veel minder schriftelijk en kennis uit leergebieden niet losstaand te toetsen. Daarbij moet aansluiting worden gezocht met praktijkgebonden toetsen (die wel een objectieve of intersubjectieve basis hebben).
- Het toetsen van de leergebieden kan het best in een praktijk setting: dan gaat het om observeren van handelen waarin de doelen worden getoond.

5.2 Ontwikkeling

Voor het onderwijsresultaat op leergebieden en de ontwikkeling van de leerlingen in dit uitstroomprofiel Dagbesteding bestaan vrijwel geen toetsen die aan standaarden voldoen. Dit betekent dat de school een keuze maakt uit de instrumenten die wel beschikbaar zijn. In de sociale redzaamheid en algemene arbeidsvaardigheden zijn bijvoorbeeld de instrumenten van INVRA en MELBA te noemen, zie hiervoor de verwijzingen in de lijst met websites. Ook leerlingvolgsystemen voor het vso zijn in ontwikkeling. Op basis van de kerndoelen worden ook leerlijnen ontwikkeld of aangepast die daar mee overeenstemmen. Hier is voor dit uitstroomprofiel nog een flinke ontwikkeling te gaan. Houdt hiervoor de komende jaren ontwikkelingen bij CED, Cito, SLO en anderen in het oog.

5.3 Samenvatting en aanbevelingen gericht op beoordeling op maat

In het kader van opbrengstgericht werken is het wenselijk om de resultaten van leren en ontwikkeling voor alle transitiegebieden inzichtelijk te maken. In het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding zijn daarbij geen algemeen genormeerde toetsen of examens beschikbaar zoals elders in het voortgezet onderwijs. Passende vormen van beoordeling van de leerlingen ('op maat') zijn daarom noodzakelijk. Daarover gaat dit hoofdstuk. Hierin wordt een richting van ontwikkeling aangegeven. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

17. Zet beoordeling van leerlingen procesmatig en planmatig op, en ontwikkel daarbij in school een systematiek met punten van observatie en beoordeling die door alle betrokkenen gedeeld en gekend wordt. Sluit daarbij aan bij de fases van het onderwijs en het werken met het transitieplan en portfolio.

18. Maak onderscheid tussen functies van beoordeling:

Onderscheid formatief (tussentijds, begeleidend) en summatief (certificerend, afsluitend) beoordelen. Sluit onderdelen die kunnen worden afgerond ook voor de leerlingen duidelijk af, bijvoorbeeld met bewijs of certificaat voor het portfolio.

19. Maak onderscheid tussen verschillende vormen van afronding en zet ze gericht in:

- bewijs (flexibel, maatwerk, schoolgebonden, geen civiel effect);
- certificaat (door externe instantie opgesteld, externe beoordeling; met civiel effect);
- kwalificatie (op basis van landelijk geldende kwalificatiedossiers; met landelijk civiel effect).

20. *Beoordeel leerlingen mede op basis van reeksen realistische opdrachten, taken of prestatie.*
Zorg dat deze opdrachten zo levensecht mogelijk zijn. Bouw de opdrachten in reeksen op, waarbij de taken en/of de uitvoeringssituaties steeds complexer worden.
21. *Ga bij de beoordeling van de opdrachten, taken of prestaties analytisch te werk.*
Gebruik meerdere indicatoren (beoordelingspunten) om tot een eindoordeel te komen.
Bespreek deze indicatoren van tevoren met de leerling(en).
22. *Maak voor het aantonen van leeropbrengsten bij taal en rekenen gebruik van twee vormen.*
- Integrale beoordeling in levensechte taken, zoals bedoeld in aanbeveling 20; zet deze in om te beoordelen of de leerling taal- en rekenvaardigheden in relevante praktische situaties functioneel kan gebruiken.
  - Gestandaardiseerde voortgangs- en/of eindtoetsen; zet deze in om vaardigheden op een betrouwbare manier te meten, als dat nodig of vereist is.

6. Afronding met getuigschrift en transitiedocument

Het wetsvoorstel kwaliteit (v)so regelt dat vso-leerlingen in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding bij het verlaten van de vso-school een getuigschrift en een overgangsdokument ontvangen. Dit overgangsdokument, dat doorgaans in het veld met transitiedokument wordt aangeduid, bevat informatie over kennis, vaardigheden, mogelijkheden en beperkingen van de leerling. Het biedt de toekomstige werkgever en/of zorginstelling ook inzicht in de ondersteuning die de leerling nodig heeft om zo goed mogelijk te kunnen participeren. Het bevoegd gezag stelt het dokument op en het wordt uitgereikt aan de leerling en/of zijn ouders. Zij bepalen of zij het dokument - dan wel een deel daarvan - ter beschikking stellen aan vervolgonderwijs, werkgever of zorginstelling.

Het transitiedokument vormt de neerslag van een transitieproces dat de leerling heeft doorlopen en waarbij transitiebegeleiding heeft plaatsgevonden. Het transitieproces omvat alle gebieden van het toekomstperspectief waar het onderwijs op gericht is: (verder) leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Doel van het onderwijs is in het algemeen dat de leerling een zo groot mogelijke zelfstandigheid en redzaamheid ontwikkelt in elk van deze transitiegebieden. Ondersteuning en zorg kan daarbij de redzaamheid vergroten, en wordt in transitie meegenomen.

Aangezien in het transitiedokument wordt aangegeven wat de leerling heeft bereikt op alle bovengenoemde transitiegebieden, is er nauwe relatie met de manier waarop in het onderwijs de resultaten van leren en ontwikkeling worden bijgehouden en vastgelegd door de school. Daarvoor zal - op termijn - een leerlingvolgsysteem verplicht zijn. Het opbouwen van een portfolio door en samen met de leerling is een vorm van vastleggen, waarvoor de leerling steeds meer zelf de verantwoordelijkheid draagt.

Ook na de feitelijke overgang kan de school een rol spelen, bijvoorbeeld door het bieden van nazorg of ondersteuning door educatie. De afspraken die daarover worden gemaakt, kunnen dan ook in het transitiedokument worden vastgelegd.

Afhankelijk van de uitstroombestemming en de mogelijkheden van de leerlingen krijgen deze transitiegebieden en daarbij benodigde ondersteuning een specifieke individuele inkleuring en niveau.

6.1 Vso-getuigschrift

In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt onder andere geregeld dat de vso-school aan leerlingen die het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt of Dagbesteding afronden een getuigschrift uitreikt.

In het concept Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel wordt het volgende toegelicht:

- Het vso getuigschrift heeft niet het civiel effect van een diploma, maar heeft wel waarde voor de leerling.
- Het model voor het vso getuigschrift wordt vastgesteld door de minister.
- De vso-school reikt een getuigschrift uit aan leerlingen die de school verlaten ná de leerplichtige leeftijd en/of aan leerlingen die het vso hebben afgerond.
NB: De leerplichtige leeftijd is 16 jaar. De leerlingen mogen tot 20 jaar verblijven in het vso.

Functies

Het getuigschrift heeft twee belangrijke functies. Ten eerste is het voor de leerling een officiële erkenning van het doorlopen van de vso-schoolloopbaan. Deze functie vraagt om een mooie vormgeving van dit document, met uitstraling. Ten tweede heeft het getuigschrift een informerende functie. Zo vermeldt het getuigschrift waar de leerling aan gewerkt heeft. Het gaat om de hoofdlijnen van het onderwijsaanbod, niet om behaalde resultaten. Voor vermelding van resultaten bevat het getuigschrift een verwijzing naar het transitiedocument en - waar dat van toepassing is - naar landelijk erkende (deel)certificaten.

Schoolcertificaten of andere certificaten die geen landelijke erkenning genieten, horen in het transitiedocument.

Op de volgende pagina is voorbeeldmatig weergegeven, hoe 'de achterkant' van het getuigschrift ingevuld kan worden.

De leerling heeft gewerkt aan:

Leergebieden

Nederlandse taal en communicatie
Rekenen-wiskunde
Mens en maatschappij
Mens, natuur en techniek
Culturele oriëntatie en creatieve expressie
Bewegen en sport

Leergebiedoverstijgende doelen

Leren leren (in praktijk)
Leren taken uitvoeren
Leren functioneren in sociale situaties
Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief

Vorbereiding op werken en activiteiten in dagbesteding *)

<in te vullen door de school >

Vorbereiding op wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap (participeren in de samenleving) *)

<in te vullen door de school >

*) Waaronder de volgende stages

<in te vullen door de school >

Competenties voor zo zelfstandig mogelijk functioneren in vormen van, al dan niet arbeidsmatig ingevulde, dagbesteding, en persoonlijke leefsituatie:

Verkenning van werkvelden en activiteiten en van mogelijk woon en leefsituaties.
Vaardigheden om een persoonlijk passende plek te verwerven, te behouden en desgewenst te veranderen.
Algemene competenties om in dagbesteding en in de eigen leefsituatie zo zelfstandig mogelijk te functioneren.
Specifieke vaardigheden om werk en activiteiten uit te voeren.
<in te vullen door de school>

Voor overige resultaten van leren en ontwikkeling wordt verwezen naar het transitiedocument en - waar dat van toepassing is - naar het portfolio van de leerling.

(*) Bij stages wordt in eerste instantie aan externe stages gedacht (diverse vormen van werkzaamheden en activiteiten in een andere dan de eigen school context). Daarnaast kan het gaan om (school-)interne stages. Het is ook mogelijk dit meer in een portfolio te plaatsen.

6.2 Transitie en transitiedocument

Transitie maakt deel uit van het ontwikkelingsproces van de leerling in de richting van het zo zelfstandig mogelijk functioneren in vormen van, al dan niet arbeidsmatig ingevulde, dagbesteding, en persoonlijke toekomstige leefsituatie. Immers de maatschappelijke redzaamheid en participatie zijn de basisdoelen van dit uitstroomprofiel. Het is daarmee een voor deze doelgroep passende parallelle uitwerking van de transitie naar werk, vergelijkbaar met het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Zie ook in hoofdstuk 3 de paragrafen over de transitiebegeleiding.

Het transitieproces en de begeleiding binnen het vso is erop gericht dat de leerling bij schoolverlaten zo goed mogelijk is toegerust voor toekomstig functioneren in de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Het transitiedocument

Bij schoolverlaten verstrekt de vso-school een transitiedocument aan de leerling. De wetgever hecht aan dit document de volgende betekenissen¹³:

- Het transitiedocument heeft als doel, de leerling bij verlaten van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en Dagbesteding een extra steun in de rug te geven bij hun vervolgstap naar de arbeidsmarkt of dagbesteding.
- Het transitiedocument bevat informatie over kennis, vaardigheden, houding en de ondersteuningsbehoefte die de leerling (na schoolverlaten) heeft.
- Voor het transitiedocument wordt vooralsnog geen model vastgesteld. Bij algemene maatregel van bestuur kunnen nadere voorschriften omtrent het overgangsdokument worden gegeven.

Maar eerst is de sector zelf aan zet om te komen tot meer convergentie. De voorstellen hieronder zijn een aanzet daartoe.

In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt bepaald dat

- het bevoegd gezag - na overleg met de directeur, het onderwijzend personeel en de commissie voor begeleiding - een transitiedocument opstelt ten behoeve van het uitoefenen van een functie op de arbeidsmarkt.
- Het document wordt bij afronding van het onderwijs verstrekt aan de leerling en zijn ouders. Deze bepalen zelf of zij het transitiedocument daadwerkelijk ter beschikking stellen aan werkgever of zorginstelling.

Functie Transitiedocument

Het transitiedocument vormt de neerslag van een transitieproces dat de leerling heeft doorlopen en waarbij transitiebegeleiding heeft plaatsgevonden. In die zin is het transitiedocument:

- een document waarmee school en leerling communiceert met de 'vervolgsituatie' en de ketenpartners (zoals werkgevers, UWV, MEE);
- informatievoorziening met betrekking tot de ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte van de leerling.
- een document dat voor leerling en ouders aangeeft welke resultaten voor de verschillende transitiegebieden zijn bereikt.

Het transitiedocument moet enerzijds *gericht zijn op de vervolgsituatie*, en dus gesteld zijn in de taal die de vervolgsituatie begrijpt: werkgevers, reïntegratiefuncties, woon-/zorginstellingen enz. Het is een middel om te communiceren met deze gebruikers. Het moet ook duidelijk maken dát en hoe 'de vervolgsituatie' betrokken is geweest bij het transitieproces.

¹³ Memorie van Toelichting op Wet Kwaliteit (V)SO, concept versie september 2010.

Maar anderzijds moet het transitiedocument *gericht zijn op de jongere zelf*. Het moet tevens een document zijn waarin de jongere terug kan terugvinden waar hij allemaal aan gewerkt heeft en met welk resultaat, in een voor de jongere begrijpelijke taal.

Naarmate de leerling meer betrokken is geweest bij het maken van keuzes in het hele transitieproces, zal de leerling zichzelf meer eigenaar van het transitiedocument voelen.

Uiteindelijk beslist de leerling zelf, aan wie hij (delen van) het transitiedocument laat zien.

Van belang is ook dat er 'warme overdracht' plaatsvindt tussen school en werk in de door de leerling gekozen specifieke functie. De warme overdracht maakt deel uit van het transitieproces.

Bescherming privacy

Het transitiedocument mag geen gegevens bevatten die in strijd zijn met de Wet Bescherming Persoonsgegevens. De school moet een regeling vaststellen, hoe men omgaat met het verzamelen, het verwerken en de bescherming van persoonsgegevens van ouders en leerlingen. Hierbij valt te denken aan gegevens uit het leerlingvolgsysteem, het ontwikkelingsperspectief, het transitiedocument en de overdracht naar en aanleveren van gegevens aan vervolgschool, werkgever of zorginstelling.

De leerling en/of de ouders dienen altijd geïnformeerd te worden over het verzamelen, verwerken en delen van hun persoonsgegevens. De school moet hun toestemming hebben. De medezeggenschapsraad, oudergeleding, heeft instemmingsrecht bij het opstellen van een regeling die deze zaken regelt.

Samenhang transitiedocument met portfolio, LVS en ontwikkelingsperspectief

Idealiter is het transitiedocument een bondige, overzichtelijke samenvatting van het portfolio van de leerling en/of van de gegevens in het LVS.

Het transitiedocument bevat ook een uitstroomperspectief. Dit is als het ware *het laatste ontwikkelingsperspectief* dat de school opstelt voor de ontwikkelingsfase ná uitstroom uit het vso: een uitstroomperspectief.

Het veld heeft behoefte aan handreikingen hoe je deze verschillende informatiestromen in samenhang met elkaar brengt en organiseert op scholen en met de ketenpartners.

Inhoud transitiedocument

Veldvertegenwoordigers pleiten ervoor om het transitiedocument op te splitsen in transitiegebieden:

- A. werken;
- B. wonen en vrije tijd;
- C. burgerschap;
- D. leergebieden taal en rekenen (optioneel: andere leergebieden, samenhangend met activiteiten).

Om de integraliteit te weerspiegelen, worden al deze transitiegebieden in één document opgenomen, maar wel op verschillende bladen/bladzijden. Zodoende kan de leerling zelf beslissen welk deel (bladzijden) van het document hij/zij aan wie wil laten zien aan derden. Het is ook wenselijk dat de betrokkenheid van de ketenpartners in de 'vervolgsituatie' wordt benoemd. Met ketenpartners worden bijvoorbeeld bedoeld: UWV, MEE, zorgaanbieders, organisaties die verantwoordelijk zijn voor indicering, e.a.

Bovendien worden minimaal de *leerresultaten op het gebied van taal/communicatie en rekenen* opgenomen in het transitiedocument. Het onderwijs heeft de taak om op een transparante en inzichtelijke wijze te rapporteren over de vorderingen op het gebied van taal en rekenen (in samenhang met transitiegebieden).

(NB: De resultaten op het gebied van taal en rekenen moeten wel geduid worden voor werkgevers en andere ketenpartners. Wat betekent een bepaald resultaat voor het functioneren op de werkplek? Voor de zelfstandigheid en zelfredzaamheid?)

Hierna volgen voorstellen en adviezen met betrekking tot de opbouw en inhoud van het transitiedocument (per transitiegebied).

A. Transitiegebied werken en dagactiviteiten

De volgende kernvragen dienen in dit deel van het transitiedocument te worden beantwoord.

- Wat heeft de jongere tot nu toe bereikt, wat kan hij/zij laten zien?
- Hoe informeert je toekomstige werkgever(s) en/of re-integratie organisaties daarover?

De persoonlijke keuzes en kwaliteiten van de jongere moeten er duidelijk uit naar voren komen. Formuleer kernaandachtspunten zoals: tempo, initiatief, contact, concentratie, zelfstandigheid, behoefte aan structuur.

Het transitiegebied werken is alleen zinvol, en dan ook gewenst, in te vullen voor arbeidsmatige dagbesteding. Immers er zijn wat betreft het functioneren van de leerling geen scherpe grenzen tussen werk in loonvormende arbeid of in een zorgbedrijf. Dus ook in het traject daar naar toe is het goed om de verschillende opties te behouden.

Voor leerlingen in uitstroombestemming activiteit- of belevingsgerichte dagbesteding zal het weinig zinvol zijn om dit op deze wijze in te vullen. Dan kan dit gebied worden samengetrokken met transitiegebied B: wonen/leven, waarbij de leergebieden uitsluitend met de bereikte competenties worden omschreven, zowel bij wonen als tijdsbesteding. Zie enkele voorbeelden van deze aspecten in samenvatting.

Advies

Maak gebruik van de volgende aandachtspunten.

Oriëntatie op werkveld en (arbeidsmatige) dagbesteding

- Benoem de wijze waarop de leerling heeft gewerkt aan de verkenning van mogelijkheden van werk en activiteiten (in de eigen regio) en de resultaten ervan.
- Hoe is het keuzeproces verlopen en wat zijn de uitkomsten?
- Overzicht van oriënterende stages/werkervaringsplaatsen
- Hieronder kan ook indien van toepassing verkenning of plaatsing op proef in dagbesteding worden aangegeven.

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar het portfolio.

Stages (leerlingen met perspectief arbeidsmatige dagbesteding)

Breng hier het hele stagetraject in beeld dat de leerling gevolgd heeft. We spreken dan over school-interne stages, oriënterende stages (of snuffelstages), voorbereidende (externe) werkstages, plaatsingsstages. Benoem:

- soort stages, in welk bedrijf/instelling;
- de uitgevoerde werkzaamheden per stage en
- de resultaten.

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar een portfolio.

Werkprocessen in arbeidsmatige en activiteitgerichte dagbesteding

Benoem resultaten per werkproces, dat kan op verschillende niveaus zijn.

Toelichting: een werkproces wordt als kenmerkend herkend in de praktijk. (In de beroepsopleidingen is een werkproces een afgebakend geheel van handelingen binnen een kerntaak, met een begin, een eind en een resultaat).

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar een portfolio.

Ontwikkelde competenties

Geef aan, welke algemene competenties de leerling ontwikkeld heeft; deze zijn immers nodig om de werkprocessen uit te kunnen voeren.

De algemene competenties zijn: (zie kerndoel 3, voorbereiding op dagbesteding)

- samenwerken;
- instructies en procedures opvolgen;
- doelmatig inzetten van materialen en middelen;
- eigen werkzaamheden plannen en organiseren;
- kwaliteit leveren;
- ethisch en integer handelen;
- omgaan met veranderingen en aanpassen;
- omgaan met druk en tegenslag.

Benoem tevens specifieke competenties in het gekozen werkgebied.

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar een portfolio.

Bewijzen en certificaten

Voeg eventueel behaalde school- of regionale certificaten toe.

Specifieke behoeften met betrekking tot de randvoorwaarden op de werkplek/dagbesteding

Benoem randvoorwaardelijke behoeften van de leerling, zoals aantal uren p.w., aantal dagen per week, regelmatig of onregelmatig werk; binnen- of buitenwerk; maximale reistijd, vervoermiddel.

Ondersteuningsbehoefte

Benoem materiële ondersteuningsbehoefte, zoals benodigde aanpassingen van de werkplek. Benoem sociale ondersteuningsbehoefte, zoals jobcoaching.

Uitstroomperspectief

Hieronder worden conclusies verbonden aan de resultaten van leren en ontwikkeling die de leerling heeft laten zien. Op basis daarvan formuleert de school, bij voorkeur in samenspraak met de reeds betrokken ketenpartners, een uitstroomperspectief richting een passende vorm van dagbesteding.

Datum en handtekeningen

- School
- Leerling (bij minderjarige of niet-handelingsbekwame leerlingen: ouder/verzorger).

B Transitiegebied wonen en vrije tijd

Wat heeft de jongere tot nu toe bereikt, laten zien? Welke ondersteuning heeft de jongere nodig?

Scholen verschillen in de nadruk die zij willen leggen op de transitiegebieden wonen en vrije tijd en ze verschillen in de mate waarin ketenpartners (zoals MEE) hier al bij worden betrokken.

Advies

Maak gebruik van de onderstaande punten. Deze zijn een vertaling van combinaties van kerndoelen (tussen haakjes aangegeven, maar niet volledig). Benoem per kopje op hoofdlijnen:

- de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties;
- de mate van zelfstandigheid;
- de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte.

Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio.

De transitiegebieden Wonen en Vrije tijd hebben in ieder geval betrekking op:

- Zorg voor de voeding (kerndoelen MNT).
- Zorg voor de eigen gezondheid (kerndoelen MNT).
- Zorg voor de persoonlijke hygiëne en kleding (kerndoelen MNT).
- Zorg voor de woonomgeving: schoonmaken, technisch onderhoud (kerndoelen MNT).
- Zorg voor planten en dieren in de eigen woonomgeving (kerndoelen MNT).
- Beheer van eigen financiën en administratie (*) (kerndoelen M&M).
- Mobiliteit, waaronder reizen woon-werkverkeer (kerndoelen M&M).
- Invulling van vrije tijd (kerndoelen M&M, CO&CE, B&S).

(*) Hierbij is van belang of de leerling wettelijk handelingsbekwaam is.

Uitstroomperspectief naar wonen en vrije tijd

Hieronder worden conclusies verbonden aan de resultaten van leren en ontwikkeling die de leerling heeft laten zien. Op basis daarvan formuleert de school, bij voorkeur in samenspraak met de reeds betrokken ketenpartners, een uitstroomperspectief richting wonen en vrije tijd.

Datum en handtekeningen

- School
- Leerling (bij minderjarige of niet-handelingsbekwame leerlingen: ouder/verzorger).

C Transitiegebied burgerschap

Kernvragen: Wat heeft de jongere tot nu toe bereikt, laten zien? Welke ondersteuning heeft de jongere nodig?

Het transitiegebied Burgerschap in het vso heeft in ieder geval betrekken op

- De rol als (kritisch en bewust) consument (kerndoelen M&M).
- De rol als actief burger in een democratische rechtsstaat (kerndoelen M&M) (*).
- De rol als actief persoon in zijn directe woon en leefsituatie/samenlevingsverband (Sociaal burgerschap: participeren in sociale verbanden) (kerndoelen M&M en LGO).

(*) Het is hierbij van belang of de leerling wettelijk stemgerechtigd is.

Andere aspecten van burgerschap zijn 'verwerkt' in de transitiegebieden 'werken' en 'wonen'.

Advies

Maak gebruik van de bovenstaande punten. Deze zijn een vertaling van bepaalde combinaties van kerndoelen van het leergebied Mens & maatschappij, deze zijn voor deelgroepen in het uitstroomprofiel Dagbesteding nog nader te formuleren.

Bij het aspect van politiek burgerschap is van belang of de leerling wettelijk handelingsbekwaam is ten aanzien van het deelnemen aan verkiezingen. Politiek burgerschap kan ook ingevuld worden als participeren bij overleg en besluitvorming in de eigen omgeving.

6.3 Samenvatting en aanbevelingen bij getuigschrift en transitiedocument

In het wetsvoorstel kwaliteit van het vso wordt bepaald dat de vso-school aan leerlingen die het uitstroomprofiel Dagbesteding afronden een getuigschrift en een transitiedocument uitreikt. In dit hoofdstuk worden onder meer voorstellen gedaan voor de inhoud van het getuigschrift. Ook worden er aanbevelingen gedaan voor de opzet en inhoud van het transitiedocument en wel de volgende.

23. Stem het model transitiedocument af op de betreffende doelgroep/leerroute. Overweeg als school of het zinvol is om onderscheid te maken in modellen transitiedocumenten gericht op arbeidsmatige en niet-arbeidsmatige dagbesteding. Voor de eerste groep is nog een

evenwicht tussen zelfstandigheid en ondersteuning (in begeleid wonen en leven) voorzien en enigermate verrichten van aangepaste werkzaamheden. Bij de andere groep is minder zelfstandigheid en nauwelijks inzetbaarheid voor werkactiviteiten te verwachten. Dan is het zinvoller het transitiedocument geheel af te stemmen op die (vaak geïntegreerde) woon/leefvoorziening.

Voor de wel arbeidsmatige dagbesteding en annex woonsituatie kan dan een afgeleide versie van het transitiedocument van uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gebruikt worden.

24. Beschrijf in het transitiedocument richting arbeidsgerichte activiteiten wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de volgende aandachtspunten: (deze aanbeveling wordt bij niet-arbeidsmatige dagbesteding vervangen door 25)

- Oriëntatie op werkveld en arbeidsmatige dagbesteding
- Stages
- Werkprocessen in sector
- Ontwikkelde competenties
- Bewijzen en certificaten
- Specifieke behoeften ten aanzien van randvoorwaarden op de werkplek/dagbesteding
- Zelfredzaamheid en ondersteuningsbehoefte bij werk/dagbesteding
- Uitstroomperspectief naar werk/dagbesteding

Zorg voor ondertekening door school en leerling cq. ouders.

25. Omschrijf wat de leerling heeft bereikt ten aanzien van het uitstroomperspectief naar wonen en (niet arbeidsmatige) dagbesteding (voor deze doelgroep is deze aanbeveling vervangend voor 24+26 samen)

Verbind conclusies aan de resultaten die de leerling heeft laten zien bij de voorbereiding op wonen en vrije tijd. Formuleer op basis daarvan een uitstroomperspectief, in samenspraak met leerling, ouders en de reeds betrokken ketenpartners.

- Oriëntatie op wonen en (niet-arbeidsmatige) dagbesteding
- Kennismaking ('stages') in mogelijke settingen voor wonen en dagbesteding
- Ontwikkelde competenties
- Bewijzen en certificaten
- Specifieke behoeften ten aanzien van randvoorwaarden in wonen/dagbesteding
- Zelfredzaamheid en ondersteuningsbehoefte bij wonen/dagbesteding
- Uitstroomperspectief naar wonen/dagbesteding

Zorg voor ondertekening door school en leerling cq. ouders.

26. Beschrijf in het transitiedocument richting wonen en vrije tijd wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de onderstaande aandachtspunten.

Benoem per punt de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties; de mate van zelfstandigheid; de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte. Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio.

- Oriëntatie op wonen en vrije tijd
- Zorg voor de voeding (kerndoelen MNT)
- Zorg voor de eigen gezondheid (kerndoelen MNT)
- Zorg voor de persoonlijke hygiëne en kleding (kerndoelen MNT)
- Zorg voor de woonomgeving: schoonmaken, technisch onderhoud (kerndoelen MNT)
- Zorg voor planten en dieren in de eigen woonomgeving (kerndoelen MNT)
- Beheer van eigen financiën en administratie (Hierbij is van belang of de leerling wettelijk handelingsbekwaam is) (kerndoelen M&M)
- Mobiliteit, waaronder reizen woon-/werkverkeer (kerndoelen M&M)
- Invulling van vrije tijd (kerndoelen M&M, CO&CE, B&S)

- Uitstroomperspectief naar wonen/vrije tijd

Verbind conclusies aan de resultaten die de leerling heeft laten zien bij de voorbereiding op wonen en vrije tijd. Formuleer op basis daarvan een uitstroomperspectief, in samenspraak met leerling, ouders en de reeds betrokken ketenpartners.

Zorg voor ondertekening door school en leerling cq. ouders.

(Deze aanbeveling wordt bij niet-arbeidsmatige dagbesteding vervangen door 25).

27. Beschrijf in het transitiedocument richting burgerschap wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van:

- De rol als (kritisch en bewust) consument (kerndoelen M&M).
- De rol als actief burger in een democratische rechtsstaat (kerndoelen M&M). (Hierbij is het van belang of de leerling wettelijk stemgerechtigd is, anders komt het volgende hiervoor in de plaats)

- De rol als actief persoon in zijn directe woon en leefsituatie/samenlevingsverband (Sociaal burgerschap: participeren in sociale verbanden) (kerndoelen M&M en LGO).

Benoem daarbij de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties, de mate van zelfstandigheid en de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte.

Andere aspecten van burgerschap zijn al 'verwerkt' in de transitiegebieden 'werken' en 'wonen'.

28. Neem in het transitiedocument in elk geval de leerresultaten op met betrekking tot de leergebieden Nederlandse taal en communicatie en rekenen.

Andere leergebieden zijn optioneel, maar vermeldt ze zeker wel als die een centrale rol in de persoonlijke ontwikkeling van de leerling vormen (bijvoorbeeld talenten creatieve expressie).

De beschrijvingen van leerresultaten dienen zo veel als mogelijk valide en betrouwbare gegevens te bevatten, maar moeten tevens duidelijk en herkenbaar zijn voor ketenpartners zoals werkgevers en zorgverleners.

Bijlagen

- A. Voorstel Kerndoelen vso uitstroomprofiel Dagbesteding
- B. Literatuur en bronnen
- C. Lijst van betrokken werkgroepleden en geraadpleegde experts
- D. Schema's indelingsvoorstel naar uitstroomverwachting/ontwikkelingsperspectief voor Dagbesteding (D) en Arbeidsmarkt (A)

A. Voorstel Kerndoelen vso uitstroomprofiel Dagbesteding

Leergebiedoverstijgende kerndoelen voor het vso

- Leren leren
- Leren taken uitvoeren
- Leren functioneren in sociale situaties
- Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Leergebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Dagbesteding

1. Nederlandse taal en communicatie
2. Rekenen en wiskunde
3. Mens, natuur en techniek
4. Mens en maatschappij
5. Culturele oriëntatie en creatieve expressie
6. Bewegen en sport
7. Friese taal en cultuur (voor vso in Fryslân).

Kerndoelen Voorbereiding op Dagbesteding

Leergebiedoverstijgende kerndoelen voor het vso

Karakteristiek

De leergebiedoverstijgende kerndoelen in het voortgezet speciaal onderwijs richten zich op het functioneren van jongeren op de gebieden leren, werken, burgerschap, wonen en vrije tijd. Er is aandacht voor het aanleren van kennis en vaardigheden, maar evenzeer voor de ontwikkeling van sociale, communicatieve en emotionele aspecten.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen betreffen vier thema's:

1. Leren leren
2. Leren taken uitvoeren
3. Leren functioneren in sociale situaties
4. Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Leren leren

Bij veel leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs vraagt het ontwikkelen van een open en flexibele leerhouding en het leren toepassen van leerstrategieën veel aandacht. Het leren (mede)verantwoordelijkheid nemen voor het leerproces en het actief werken aan de eigen ontwikkeling en met zelfvertrouwen kennis opbouwen is belangrijk.

Leren taken uitvoeren

Leerlingen leren, zo planmatig, methodisch en zelfstandig mogelijk, taken uit te voeren en hierbij zo nodig hulp te vragen. Het doel is een zo groot mogelijke zelfstandigheid en eigen regie van de leerling. Voor een deel van de leerlingen geldt dat de zelfredzaamheid blijvend (intensieve) aandacht vraagt. Het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden kan hieronder vallen.

Leren functioneren in sociale situaties

De beperking en/of problematiek van leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs maakt dat bepaalde competenties, met name op sociaal, emotioneel en communicatief gebied, niet door iedereen als vanzelf worden ontwikkeld of kunnen worden geleerd. De verdere ontwikkeling van deze competenties in allerlei contexten vraagt extra aandacht.

Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs worden zich enerzijds bewust van hun kracht en kwaliteiten en leren anderzijds omgaan met hun beperkingen. Het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en een realistische kijk op de eigen toekomstmogelijkheden vormen cruciale doelen.

Leerlingen oriënteren zich hierbij:

- op zichzelf, hun eigen wensen en voorkeuren;
- op ontwikkelingsmogelijkheden;
- op de wereld van opleidingen, werk en/of dagbesteding;
- op mogelijkheden en wensen met betrekking tot burgerschap, wonen en vrije tijdsbesteding.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn hetzelfde voor alle drie de uitstroomprofielen: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Zij zijn globaal geformuleerd zodanig dat, afhankelijk van het uitstroomprofiel en de doelgroep, verschillende uitwerkingen mogelijk zijn. Uitwerkingen kunnen verschillen voor wat betreft het niveau en de context waarin het kerndoel gestalte krijgt. De mate van zelfstandigheid en planmatigheid die bij elk kerndoel nagestreefd kan worden en het type en de hoeveelheid ondersteuning die nodig is, zullen per uitstroomprofiel, maar ook per leerling sterk variëren. Vaak zal bij de concretisering van een kerndoel in leeractiviteiten maatwerk nodig zijn. Soms zal duidelijk zijn dat een leerling het maximum haalbare bij een kerndoel is bereikt en zal de aandacht uitgaan naar uitbreiding op andere (compenserende) gebieden.

In het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het zelfstandig kiezen en toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op exameneisen en instroomeisen van het vervolgonderwijs. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij kritisch kunnen reflecteren op leer- en werkprocessen, op sociale interacties en op de eigen rol in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een vervolgopleiding die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Arbeidsmarkt* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het leren toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op de (toekomstige) rol van werknemer in arbeidsorganisaties en op zo zelfstandig mogelijk wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij leren reflecteren op de eigen rol in leer- en werkprocessen en in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een plek op de arbeidsmarkt die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Dagbesteding* worden de leergebiedoverstijgende doelen ingevuld vanuit de mogelijkheden en het perspectief van de leerling. Hierbij is belangrijk om bij de vier genoemde thema's aandacht te geven aan wat de ontwikkeling van leerling op dat vlak kan stimuleren. Uitgangspunt is niet het benadrukken wat niet lukt, maar het ontdekken wat wel mogelijk is en daaruit een positief en reel zelfbeeld te ontwikkelen. Bij 'leren leren' zal de aandacht vooral gericht zijn op leren door doen en het stimuleren van activiteiten die de ontwikkeling bevorderen. Leerlingen leren omgaan met het eigen leervermogen en leren hoe taken zelfstandig of met ondersteuning kunnen worden aangepakt. Dit staat mede in het licht van het persoonlijk toekomstperspectief van de leerlingen op het gebied van wonen, werk en dagactiviteiten, vrijetijdsbesteding, burgerschap en persoonlijke ontwikkeling. Burgerschap komt voor deze doelgroep neer op zo maximaal mogelijk participeren in de nabije sociale omgeving

en hetzelfde geldt voor de andere transitiegebieden. Voor de doelgroep van het uitstroomprofiel Dagbesteding is dat zeer divers, gezien de grote verschillen tussen leerlingen in hun mogelijkheden en beperkingen. Het gaat om maatwerk. Dat geldt ook voor de wijze waarop de leergebiedoverstijgende kerndoelen worden uitgewerkt en in het programma worden geïntegreerd.

Bij elk van de leergebiedoverstijgende kerndoelen wordt een uitwerking gegeven in de vorm van voorbeelden van mogelijke subdoelen. Sommige voorbeelden zijn van toepassing voor alle drie de uitstroomprofielen, andere zullen meer specifiek van toepassing zijn voor één uitstroomprofiel.

Kerdoelen 'Leren leren'

1. De leerling ontwikkelt een open en flexibele houding ten opzichte van de wereld om hem heen, mede in het kader van een leven lang leren.

Hierbij kan men denken aan:

- het ontwikkelen van zelfvertrouwen bij het leren van nieuwe kennis en vaardigheden;
- het opdoen van kennis over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het actief, planmatig en kritisch onderzoeken van de wereld en er een eigen betekenis aan verlenen;
- het formuleren van eigen leervragen.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het uitwisselen van ervaringen over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt;
- het ontwikkelen van competenties gericht op een leven lang leren, waaronder het leren in toekomstige werk- en woonsituaties.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- stimuleren van nieuwsgierigheid en belangstelling voor de wereld en de mensen;
- ervaringen opdoen in de eigen situatie en deze integreren in het eigen handelen en de persoonlijke ontwikkeling.

2. De leerling leert doelgericht en planmatig te leren en daarbij strategieën te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren plannen en monitoren van het leerproces;
- het nemen van (mede)verantwoordelijkheid voor het eigen leer- en ontwikkelingsproces.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het stellen van eigen leer- en ontwikkelingsdoelen;
- het leren hanteren van strategieën bij het leren (bijvoorbeeld: memoriseren, aantekeningen maken, schematiseren);
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leerproces en hierbij gebruik te maken van feedback.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het herkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen, en het nut ervan voor de eigen ontwikkeling;
- het aanleren van een doelgerichte en planmatige aanpak bij leren en handelen;
- het aanleren en gebruiken van passende (leer-)strategieën voor het leren en handelen;
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leer- en werkproces;
- het leren gebruiken van feedback voor verbetering van leren en handelen.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het (h)erkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen bij leeractiviteiten, de noodzaak van oefening en het nut voor de eigen ontwikkeling;
- het leren van een proces- of stapsgewijze aanpak in handelen bij leertaken en activiteiten;

- leren terugkijken naar het resultaat van de eigen activiteiten en het daarbij gevolgde werkproces, samen met anderen en ook zelfstandig;
- het leren gebruiken van strategieën, bijvoorbeeld ondersteund met picto's.

3. De leerling leert verschillende soorten informatie te zoeken, te beoordelen en te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren zoeken naar relevante informatie in diverse typen (digitale en niet digitale) bronnen.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren hanteren van zoekstrategieën;
- het leren kiezen van passende zoekstrategieën;
- het leren beoordelen van informatie op betrouwbaarheid, representativiteit en bruikbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden (zoals leren omgaan met zoekmachine, e-mail en digitale sociale netwerken).

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, schriftelijk, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse bronnen op betrouwbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse informatie en bronnen op relevantie voor de beoogde taak;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

4. De leerling leert op basis van feiten een mening te vormen, deze adequaat te uiten en respectvol om te gaan met andere meningen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren vormen en uiten van je mening;
- het leren aangeven of je het met een mening van een ander eens bent.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren herkennen van een mening en argumenten in een tekst of mondelinge uiting;
- het leren baseren van je mening op verschillende feiten;
- het leren zoeken van argumenten om een mening te onderbouwen;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen;
- het vormen en uiten van een eigen mening op basis van feiten;
- het leren argumenteren op basis van feiten en eigen meningen;
- het leren afwegen van verschillende meningen en argumenten;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het vormen van een eigen mening;
- het uiten van een eigen mening en voorkeuren;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen van zichzelf en anderen;
- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen.

Kerndoelen 'Leren taken uitvoeren'

5. De leerling leert zich redzaam en weerbaar te gedragen bij de uitvoering van dagelijkse activiteiten.

Hierbij kan men denken aan¹⁴:

- het ontwikkelen van de redzaamheid op het gebied van persoonlijke verzorging, wonen, vrije tijd en mobiliteit;
- het leren geloven in jezelf ('empowerment');
- het leren opkomen voor jezelf;
- het leren omgaan met hulp van anderen;
- leren omgaan met (technologische) hulpmiddelen en aanpassingen voor de beperking die de redzaamheid vergroten;
- het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden;
- het ontwikkelen van de regiefunctie: d.w.z. leert zo zelfstandig mogelijk te functioneren en waar hulp van anderen nodig is, deze zelf aan te sturen.

6. De leerling leert op doelgerichte, planmatige en methodische wijze taken en activiteiten uit te voeren.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren doelen stellen voor het uitvoeren van een taak of activiteit;
- het leren plannen en monitoren van een taak of activiteit.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het toepassen van vaardigheden op het gebied van taal, rekenen en ICT;
- het leren werken volgens een tijdschema, handleiding en/of instructie;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren werken met stappenplannen, instructies en handleidingen;
- het leren kennen van en rekening houden met (ARBO-) eisen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

¹⁴ De voorbeelden zijn hier niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld. De uitwerking zal vooral worden afgestemd op de individuele mogelijkheden en beperking van de leerling. Vaak zal in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) aan dit kerndoel worden gewerkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren werken met instructies, stappenplannen en aanwijzingen;
- het leren rekening houden met en maatregelen opvolgen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een controle op een product, resultaat van een activiteit;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

7. De leerling leert samen te werken aan een taak of activiteit.

Hierbij kan men denken aan¹⁵:

- het ontwikkelen en toepassen van sociale en communicatieve vaardigheden (zoals naar elkaar luisteren, je aan kunnen passen, ervaringen kunnen delen, kunnen omgaan met kritiek, de bijdragen van anderen waarderen);
- het leren overleggen bij het plannen en taken verdelen;
- het, indien nodig, leren raadplegen van anderen tijdens de uitvoering van taken;
- het leren reflecteren op sociale interacties tussen mensen;
- het leren reflecteren op de eigen rol in de samenwerking.

¹⁵ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

Kerdoelen 'Leren functioneren in sociale situaties'

8. De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen.

Hierbij kan men denken aan¹⁶:

- het leren om gevoelens en wensen te (her)kennen bij zichzelf;
- het leren reflecteren op eigen gevoelens en wensen;
- het leren om eigen gevoelens en wensen op een adequate wijze te uiten;
- het leren accepteren van de beperking en ontwikkelen van zelfwaardering.

9. De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen.

Hierbij kan men denken aan¹⁷:

- het leren toepassen van communicatieve vaardigheden in verschillende situaties;
- het leren om sociaal geaccepteerd gedrag te vertonen, rekening houdend met gevoelens en wensen, normen en waarden van anderen;
- het leren onderkennen van en omgaan met overeenkomsten en verschillen in normen, waarden, levensbeschouwing en culturele identiteit;
- het leren onderkennen en omgaan met verschillen tussen seksen;
- het leren conflicten (vroegtijdig) te herkennen en op vreedzame wijze op te lossen.

¹⁶ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

¹⁷ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

Kerdoelen 'Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief'

10. De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Hierbij kan men denken aan:

- het verkennen van de eigen kwaliteiten, voorkeuren en interesses;
- het verkennen van eigen toekomstwensen op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het verkennen van de eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het ontwikkelen van een positief en realistisch zelfbeeld.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het verkennen van het aanbod van vervolgopleidingen en de ondersteuningsmogelijkheden daarbinnen die aansluiten bij de eigen voorkeuren en mogelijkheden.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het verkennen van werk in verschillende sectoren, branches en bedrijven;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden en kansen op de arbeidsmarkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het verkennen van mogelijke werkzaamheden en/of activiteiten in verschillende werksectoren en soorten van dagbesteding;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van woonvormen, dagactiviteiten vrijetijdsbesteding en samenleven.

11. De leerling leert afwegingen en keuzes te maken die leiden tot een passend persoonlijk toekomstperspectief, met realiseerbare mogelijkheden en kansen.

Hierbij kan men denken aan:

- het kunnen presenteren van jezelf;
- het realistisch leren benoemen van eigen prestaties en capaciteiten;
- het realistisch leren benoemen van eigen toekomstmogelijkheden;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vrijetijds- en woonsituaties zijn en leren keuzes maken¹⁸.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren benoemen van leerdoelen voor de verdere ontwikkeling;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vervolgopleidingen en (toekomstige) werksituaties zijn, gezien de mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en leren keuzes maken.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren afwegen wat realiseerbare wensen en kansen op de arbeidsmarkt zijn, gezien de eigen mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en het leren keuzes maken.

¹⁸ Aan dit kerndoel zal vaak in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) worden gewerkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren, met de nodige hulp en ondersteuning, een beeld te vormen van eigen toekomst en daarin keuzes te maken;
- het leren om realiseerbare mogelijkheden en gemaakte keuzen na te streven, in het licht van eigen toekomst.

Leergebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Dagbesteding

1. Nederlandse taal en communicatie

Karakteristiek

Onderwijs in de Nederlandse taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen te vergroten. Beheersing van de taal maakt het leerlingen mogelijk te functioneren in allerlei communicatieve situaties, nu en in de toekomst. Leerlingen dienen zich begrijpelijk te kunnen uitdrukken en ze moeten kunnen verstaan en begrijpen wat anderen willen meedelen. Het taalonderwijs vso dagbesteding is gericht op praktisch en functioneel taalgebruik. Het bevorderen van redzaamheid en zelfstandigheid staat centraal.

Taalverwerving en taalonderwijs verlopen concentrisch: dezelfde soort inhoud komt in toenemende complexiteit en in toenemende mate van beheersing aan de orde. Het taalbeheersingsniveau dat de leerling in het (speciaal) basisonderwijs heeft bereikt en de leefwereld van de leerling zijn belangrijke uitgangspunten in het onderwijs in de Nederlandse taal. De leerlingen leren op de voor hen meest geëigende manier(en) communiceren en ze bewegen zich in een omgeving waar verschillende manieren van communiceren voorkomen. Leerlingen worden uitgedaagd tot taalactiviteiten. Ze ontwikkelen een positieve houding ten opzichte van verschillende vormen van taalgebruik.

Vanwege het uitstroomperspectief van deze doelgroep staan twee concrete toepassingsgebieden van de Nederlandse taal centraal: zoveel mogelijk zelfstandigheid in het leven van alledag en communicatie in de context van dagbesteding. Deelnemen aan overleg over huishouden of ontspanningsactiviteiten, omgaan met ondersteuners en zorgverleners en het begrijpen van instructies zijn voorbeelden van communicatieve situaties uit deze toepassingsgebieden.

De kerndoelen vso uitstroomprofiel Dagbesteding sluiten aan bij de kerndoelen speciaal onderwijs (voor zeer moeilijk lerenden en leerlingen met meervoudige handicaps) en zijn in opbouw mede gebaseerd op de kerndoelen Nederlands vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt.

In het vso is in dit uitstroomprofiel ook een groep leerlingen met ernstige meervoudige beperkingen. Deze leerlingen kunnen zich meestal slechts beperkt of niet via Nederlandse taal uitdrukken, ook voor hen is leren communiceren essentieel voor hun ontwikkeling, zodat alle mogelijkheden moeten worden aangegrepen. Kerndoel 1 biedt daartoe een basis die tegelijk ondersteunend en aanvullend kan zijn voor leerlingen die wel talige communicatie kunnen ontwikkelen. De kerndoelen 2 en 3 vormen specificaties van kerndoel 1, daar waar het gaat om het luisteren naar gesproken taal en waar het gaat om het je begrijpelijk uitdrukken.

Voorstel Kerndoelen Nederlandse taal en communicatie

1. De leerling leert te communiceren met voor hem geëigende middelen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren begrijpen van non-verbale communicatievormen zoals: interactie, gebaren, concrete verwijzers en pictogrammen;
- het leren gebruiken van non-verbale communicatievormen die passen bij de eigen ontwikkelingsmogelijkheden.

2. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken taal in alledaagse situaties.

Hierbij kan men denken aan:

- luisteren naar instructie om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een voorgelezen of verteld verhaal;
- luisteren naar gesproken tekst via media zoals radio, tv en cd-speler.

3. De leerling leert zich begrijpelijk uit te drukken in gesprekken over onderwerpen uit het dagelijks leven.

Hierbij kan men denken aan:

- informatie vragen en uitwisselen;
- de eigen mening verwoorden;
- beurten kunnen nemen en afstaan;
- een kort gesprek beginnen en eindigen;
- een verstaanbare spraak.

4. De leerling leert informatieve en verhalende teksten te lezen over onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld en interesses.

Hierbij kan men denken aan:

- lezen van instructies met visuele ondersteuning, bijvoorbeeld routebeschrijving, recept of gebruiksaanwijzingen;
- lezen van (eenvoudige) betogende teksten, bijvoorbeeld in voor de doelgroep geschreven kranten, in advertenties of (overheid)brochures;
- lezen van eenvoudige verhalen, en voor de doelgroep geschreven boeken.

5. De leerling leert zich schriftelijk begrijpelijk uit te drukken in korte eenvoudige tekst.

Hierbij kan men denken aan:

- een brief, kaart of email schrijven;
- vrij schrijven in een korte tekst of gedicht;
- teksten in de vorm van letters, pictogrammen of symbolen.

6. De leerling leert gebruik maken van strategieën voor woordenschatverwerving.

Hierbij kan men denken aan:

- afleiden van woorden uit de context;
- zoeken van bekende woorden/woorddelen;
- herkennen van belangrijke woorden;
- hulp vragen als een woord onbekend is.

7. De leerling leert eigen taalactiviteiten voor te bereiden, te plannen en te evalueren.

Hierbij kan men denken aan:

- voorbereiden van inhoud, doel en uitvoering van een eigen taalactiviteit (bijvoorbeeld in speciale situaties);
- bespreken van uitgevoerde taalactiviteit n.a.v. reacties van anderen;
- oefenen en toepassen van (nieuwe) taalactiviteiten in verschillende situaties:
  - een praatje in de pauze,
  - het overbrengen van een boodschap
  - een voordracht (gedichtje) bij een bijzondere gelegenheid.

2. Rekenen en wiskunde

Karakteristiek

Algemeen

Algemeen doel van het reken-wiskundeonderwijs in het hele vso is het bijdragen aan de redzaamheid van leerlingen in situaties die reken- of wiskundige kennis, vaardigheden of inzichten vereisen. Dat zijn situaties, nu en in de toekomst, waar reken-wiskundevaardigheden ingezet worden: in het dagelijks leven in de privé sfeer (wonen en vrije tijd), in het publieke domein (burgerschap), in de werkpraktijk (van werk of activiteiten in dagbesteding), in het (vervolg)onderwijs in rekenen-wiskunde en/of andere leergebieden. Wiskunde wordt hier algemeen en in brede zin bedoeld, niet beperkt tot specifieke wiskundige gebieden.

De relatie met andere leergebieden is tweezijdig. Ten eerste gaat het om het gebruik van relevante situaties uit andere leergebieden en ten tweede om het in andere leergebieden bewust werken aan aspecten van rekenen-wiskunde.

Uitstroomprofiel Dagbesteding

In dit uitstroomprofiel ligt het accent op rekenen-wiskunde die nodig is ter voorbereiding op werk- en dagactiviteiten, wonen, vrije tijd en burgerschap, het is gericht op voor zover mogelijk zelfstandig en met hulp functioneren daarin.

Binnen de contexten van (toekomstige) woon en leefsituaties ontwikkelen leerlingen hun reken- en wiskundevaardigheden verder en ze ontwikkelen tot zover als mogelijk hun vermogens om rekenen-wiskunde in (praktische) situaties te herkennen, te interpreteren en te gebruiken.

Daarbij kunnen hulpmiddelen worden ingezet, zoals de computer en/of rekenmachine, zodat er ook gestreefd wordt naar het verwerven van de vaardigheden die nodig zijn om dat te kunnen.

Ook ontwikkelen de leerlingen reken- en wiskundetaal. Deze omvat de taal die het spreken over concrete reken-wiskunde handelingen mogelijk maakt (op het eigen niveau van de leerling) en de betekenis en (in)formele notaties van reken-wiskundige aanduidingen, tekeningen, schema's en tabellen. Het gebruik van adequate reken- en wiskundetaal ondersteunt het ordenen van het eigen denken. Het helpt bij argumentaties en bij uitleg aan anderen. Ook helpt het om argumentaties en uitleg van anderen te begrijpen. Deze taal is tevens voorwaardelijk voor samenwerking. Op het eenvoudigste niveau kan hierbij gedacht worden aan begrippen die verhoudingen tussen hoeveelheden en groottes aangeven.

Leerlingen verwerven (alsnog) kennis, vaardigheden en inzichten op het gebied van getallen, meten, tijd en geld.

Voorstel Kerndoelen Rekenen/wiskunde

1. De leerling leert zich oriënteren op en gebruik maken van ordenende handelingen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren vergelijken en ordenen met concrete materialen;
- het ontwikkelen van begrip over hoeveelheden, grootten en dergelijke;
- het ontwikkelen van het getalbegrip, aantallen bepalen;
- benoemen en gebruiken van hele getallen bij praktische situaties;
- het leren de tijdordening en tijdsindeling te gebruiken in dagelijkse situaties.

2. De leerling leert passende reken-wiskundetaal gebruiken en werken met getallen in betekenisvolle praktische situaties.

Hierbij kan men denken aan:

- herkennen van de toepassingen van rekenkundige bewerkingen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen en de symbolen daarbij;
- 'werken met' getallen in de zin van ordenen, vergelijken, afronden;
- de betekenis van negatieve getallen in relevante situaties (temperatuur,..);
- begrijpen en gebruiken van in dagelijkse situatie gangbare getalbenamingen, zoals half, kwart;
- begrijpen en gebruiken van eenvoudige ruimtelijke aanduidingen;
- begrijpen van eenvoudige representaties, zoals (dubbele) getallenlijn, strook, schema, tabel;
- kunnen lezen van plattegrond, kaart, legenda.

3. De leerling leert bij het oplossen van rekensituaties een hulpmiddel te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- in voorkomende rekensituaties beoordelen of je het zelf kunt uitrekenen of een hulpmiddel inzet;
- gebruiken van hulpmiddelen voor het rekenen, die passen bij de mogelijkheden van de leerling.

4. De leerling leert omgaan met meetinstrumenten, maten en grootheden, orde van grootte en nauwkeurigheid.

Hierbij kan men denken aan:

- bij omgaan met meetinstrumenten aan vaardigheden als kiezen van juiste instrument, instellen, aflezen, uitkomst noteren, aanpassen;
- bij gangbare grootheden aan lengte, gewicht, temperatuur, snelheid;
- bij gangbare maten denken aan eigen referentiematen en aan standaardmaten als m, kg, km, °C;
- bij schatten aan schatstrategieën, schatten op basis van referentiematen;
- bij nauwkeurigheid aan afronden van meetresultaten passend bij situatie;
- bij meetinstrumenten aan liniaal, rolmaat, balans, weegschaal, maatbeker, thermometer.

5. De leerling leert zich oriënteren op tijd en gebruik maken van tijdsaanduidingen.

Hierbij kan men denken aan:

- tijdsbegrippen zoals dagen van de week, gisteren, overmorgen, februari, herfst;
- grootheden van tijd: uur, kwartier, minuut, seconde (tel), dag, week, maand, jaar;
- klokkijken (digitaal/analoo);
- herkennen van gangbare of speciaal aangepaste tijdsaanduidingen;
- leren tijdsordening en tijdsindeling gebruiken in dagelijkse situaties;
- omgaan met klok, wekker, agenda, kalender, data.

6. De leerling leert omgaan met geld en betaalmiddelen.

Hierbij kan men denken aan:

- bedragen leggen;
- wisselen van eenvoudige bedragen;
- teruggeven vanaf bepaald bedrag (eenvoudige bedragen);
- berekeningen met geld, al dan niet met rekenmachine;
- bedragen (met name prijzen) afronden;
- prijsbesef en prijzen vergelijken;
- besef van en omgaan met giraal geld: pinnen, overmaken, ontvangen/betalen;
- begrippen als schuld en winst.

3. Mens, natuur en techniek (MNT)

Karakteristiek

Het brede leergebied 'Mens natuur en techniek' (MNT) biedt leerlingen een oriëntatie op levende en niet-levende natuur en op techniek in de eigen omgeving, op school, in eigen leef- en woonomgeving en (toekomstige) werk- en dagactiviteiten. Het leren zorgen voor zichzelf en anderen is een centraal thema in dit leergebied. Dit leergebied is gericht op een zo groot mogelijke zelfredzaamheid en participatie van leerlingen op het gebied van (zelf)zorg, wonen, dagelijkse werkzaamheden of activiteiten, vrije tijdsbesteding en burgerschap.

Kenmerkend is dat de leerlingen op een praktische manier ervaringen opdoen waar ze in hun dagelijks leven, nu en in de toekomst, gebruik van kunnen maken. Ze komen in aanraking met organismen, materialen, voorwerpen en verschijnselen. Ook leren leerlingen om te gaan met eigen lichaam, andere mensen, planten, dieren, het milieu en technische producten en processen.

Het leergebied MNT in het uitstroomprofiel Dagbesteding kent verschillende thema's:

- zorg voor voeding, hygiëne en gezondheid (kerndoelen 1-3)
- planten en dieren (kerndoel 4)
- duurzaamheid en zorg voor de omgeving, milieu (kerndoel 5)
- techniek, hulpmiddelen en veiligheid (kerndoelen 6-8)

Algemeen geldt als doel voor leerlingen met een beperking, dat zij ICT, technologische hulpmiddelen en aanpassingen steeds beter leren benutten om de eigen redzaamheid te vergroten en communicatiemogelijkheden uit te breiden. In het leergebied MNT wordt er naar gestreefd dat leerlingen de mogelijkheden van ICT benutten bij het vinden, verwerken en verstrekken van informatie en bij de communicatie.

Voorstel Kerndoelen Mens, natuur en techniek

1. De leerling leert zorg te dragen voor gezonde voeding en het verzorgen van de maaltijden.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- het bereiden van een eenvoudige gezonde maaltijd of gerecht, voor zichzelf en anderen;
- de relatie van voeding en gezondheid, het bewaren van voedingswaren en hygiëneregels (voedselveiligheid);
- het voorbereiden van de tafel en gezamenlijk nuttigen van een maaltijd.

2. De leerling leert over aspecten van hygiëne en leert hygiënisch te handelen in de eigen school-, leef- en werkomgeving.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- persoonlijke hygiëne en verzorging, persoonlijke presentatie;
- woon-/werkplek hygiëne, schoonmaken en opruimen;
- leren zorgen voor de eigen woon- en leefomgeving.

3. De leerling leert hoofdzaken van bouw en functie van het menselijk lichaam en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling; en leert zorg te dragen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- functioneren van het menselijk lichaam en de lichamelijke ontwikkeling naar volwassenheid;
- geestelijke ontwikkeling en het vinden van een balans tussen inspanning, ontspanning en rust;
- besef van eigen functioneren en gezondheid en gebruikmaken van de gezondheidszorg;
- basiskennis seksuele ontwikkeling;
- voorlichting over (voorkoming van) zwangerschap;
- voorlichting over (voorkoming van) geslachtsziekten;
- seksuele veiligheid en weerbaarheid, het stellen van eigen grenzen en deze bewaken;
- respectvol en weerbaar omgaan met verschillen in seksuele geaardheid.

4. De leerling leert te zorgen voor planten en dieren in de eigen leefomgeving, en leert veel voorkomende planten en dieren in de eigen leefomgeving te onderscheiden.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- leren zorgen voor planten en dieren thuis en in de ruimere leefomgeving;
- herkennen en benoemen van planten en dieren in de eigen leefomgeving;
- leren over de bouw, de vorm en de functie van organismen, zoals planten en dieren.

5. De leerling leert over aspecten van duurzaamheid en leert met zorg omgaan met het milieu.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- toepassen van afvalscheiding;
- juist gebruik en opslag van reinigingsmiddelen en oplosmiddelen;
- energiebesparing in huis, vermijden van verspilling;
- zuinig gebruik van materialen, schoonmaakmiddelen en dergelijke.

6. De leerling leert technische toepassingen herkennen en gebruiken, mede om de eigen redzaamheid te vergroten.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- gebruik van ondersteunende technische hulpmiddelen;
- gebruik van huishoudelijke apparatuur;
- gebruik van gereedschap en apparatuur bij klussen en activiteiten;
- klein onderhoud aan materialen en middelen plegen.

7. De leerling leert eenvoudig technisch onderhoud in de eigen leef- en woonomgeving uit te voeren.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- inrichting eigen woonruimte;
- onderhoud fiets;
- eenvoudig schilderwerk, stoffeerwerk;
- afvoer ontstoppen;
- batterijen vervangen;
- storingen signaleren en hulp vragen bij storingen.

8. De leerling leert over veiligheidsaspecten en leert zorg te dragen voor veiligheid voor zichzelf en anderen op school, thuis en op de werkplek.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- zorgen voor een veilige en geordende woon-/werkomgeving;
- bewustzijn van bronnen van gevaar en veilig daarmee omgaan, zoals vuur, hitte, stoffen, lucht, elektriciteit;
- voorkomen van ongelukken, nemen van voorzorgsmaatregelen voor zichzelf en voor anderen;
- handelen bij ongelukken en calamiteiten, hulp inroepen of oplossen bij bijvoorbeeld materiële schade, klein of groot letsel, brand;
- onveilige situaties en gebeurtenissen herkennen en melden bij verantwoordelijke.

4. Mens en maatschappij

Karakteristiek

In dit leergebied staat centraal de toerusting van leerlingen voor hun functioneren in sociale en maatschappelijke verbanden en rol als burger in de Nederlandse maatschappij. Door middel van praktische ervaringen en reflectie daarop leren de leerlingen deze rol op verschillende manieren in te vullen: eerst op school, later ook op stages (in voor hen passende situaties met betrekking tot wonen, werken/dagactiviteiten en vrijetijdsbesteding) en in de bredere maatschappij.

Het leergebied Mens en maatschappij in het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding is gericht op zo groot mogelijke zelfredzaamheid en participatie van leerlingen in het private en publieke domein op de gebieden van:

- rol als consument;
- mobiliteit en reizen;
- werk en activiteiten in dagbesteding;
- wonen;
- vrije tijdsbesteding;
- burgerschap.

Bij elk van deze gebieden is een kerndoel geformuleerd.

Bij de invulling van hun rol als burger en functioneren in de maatschappij hebben leerlingen in dit profiel verschillende vormen van ondersteuning nodig. Het stellen van (hulp-)vragen en het omgaan met ondersteuning en ondersteuners behoort voor deze leerlingen eveneens tot de te ontwikkelen burgerschapscompetenties.

Hierin ligt ook een relatie met de competenties die in de leergebiedoverstijgende doelen worden aangegeven.

Algemeen geldt als doel voor leerlingen met een beperking dat zij onder andere technologische hulpmiddelen en aanpassingen leren gebruiken om de eigen redzaamheid te vergroten.

In het leergebied Mens en maatschappij wordt ernaar gestreefd dat leerlingen tevens de mogelijkheden van ICT benutten bij het zoeken en gebruiken van informatie. Het leergebied Mens en maatschappij is gericht op de zelfredzaamheid en de participatie van leerlingen in het private en publieke domein op de gebieden consumeren/budgetteren, mobiliteit, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap, en op de participatie in werkverbanden in (arbeidmatige) dagbesteding of activiteiten.

Voorstel Kerndoelen Mens en maatschappij

1. De leerling leert wat hij voor een bescheiden bedrag kan kopen op basis van eigen voorkeuren.

Hierbij kan men denken aan:

- besef ontwikkelen over hoeveel iets kost (=prijsbesef), wat je kunt betalen met een hoeveelheid (zak)geld;
- besef ontwikkelen over wat je heel graag, graag of eigenlijk niet (per se) wilt hebben/kopen;
- leren omgaan met sociale druk en de invloed van reclame uitingen op het eigen consumptiepatroon;
- leren aankopen te betalen.

2. De leerling leert zich te oriënteren op de ruimtelijke omgevingen waarin hij zich bevindt met aandacht voor basale verkeersregels.

Hierbij kan men denken aan:

- (onder begeleiding en in groepen) zich een ruimtelijk beeld leren vormen van de omgeving waarin hij zich bevindt waaronder het herkennen van (markante) oriëntatiepunten;
- (onder begeleiding) dagelijkse reispatronen in de eigen omgeving verkennen;
- letten op het verkeer, verkeersregels en – borden, bijvoorbeeld hoe en waar je veilig kunt oversteken;
- lezen van zeer eenvoudige plattegronden.

3. De leerling leert deel te nemen aan werk en activiteitengroepen en daarin sociale gedragsregels te onderkennen en toepassen.

Hierbij kan men denken aan:

- beseffen wat werk en arbeid is in de wereld om je heen;
- het zelfstandig en samen verrichten van taken en het nakomen van afspraken;
- ervaren dat in het werken met activiteitengroepen sprake is van verschillende rollen, taken, posities en verantwoordelijkheden en dat een ieder daarin een eigen plaats heeft;
- leren samenwerken met anderen en regels voor samenwerken naleven.

4. De leerling leert over het begeleid wonen in woongroepen, in het bijzonder over het naleven van leefregels, het belang van huishoudelijke taken en het milieu.

Hierbij kan men denken aan:

- nakomen van huisregels, bijvoorbeeld op het gebied van omgangsregels, geluidsoverlast, maaltijden;
- nakomen van huisregels op het gebied van het milieu, zoals: het scheiden van afval, afval wegbrengen, geen afval op plaatsen die daar niet voor bestemd zijn (toilet, gootsteen), geen energieverstopping met water, gas en elektriciteit;
- verrichten van huishoudelijke activiteiten en het ervaren van het belang daarvan;
- meedoen aan klussen die betrekking hebben op woningonderhoud en verfraaiing.

5. De leerling leert over verschillende mogelijkheden om zijn/haar vrije tijd te besteden.

Hierbij kan men denken aan:

- ervaren (door te doen) wat je in je vrije tijd allemaal kunt doen en wat de eigen persoonlijke voorkeuren voor de besteding van de vrije tijd zijn;
- ervaren dat je (delen van je) vrije tijd zowel op jezelf als met anderen kunt besteden;
- ervaren (door te doen) hoe belangrijk het is om sociale contacten te leggen.

6. De leerling leert over overeenkomsten en verschillen tussen mensen en groepen van mensen in levensbeschouwing, opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit.

Hierbij kan men denken aan:

- leren omgaan met de diversiteit in de samenleving, de verscheidenheid aan mensen, etnische groepen, religies, levensbeschouwingen, seksuele oriëntatie, waarden, normen, gewoonten en gebruiken;
- leren zich in elkaars standpunten te verplaatsen;
- leren een dialoog te voeren, ook met andersdenkenden;
- leren de eigen opvattingen te kunnen spiegelen aan bestaande normen, regels en rechten.

7. De leerling leert hoe hij betrokken kan zijn in medezeggenschap en besluitvormingsprocessen en welke bijdragen hij kan leveren aan een plezierige en stimulerende leer-, werk- en woonomgeving.

Hierbij kan men denken aan:

- leren actief participeren in groepsprocessen, leerlingenraad of bewonersraad;
- leren in woord en gebaar zo goed mogelijk duidelijk te maken wat je duidelijk wilt maken, waaronder voorstellen doen en een mening geven;
- leren dat je naar elkaar moet luisteren om ieders meningen en wensen te herkennen;
- ervaren dat je het niet altijd met elkaar eens hoeft te zijn, maar dat je wel tot oplossingen moet komen;
- leren dat je tot besluiten en/of instemming moet komen;
- leren dat wat besloten is ook moet worden uitgevoerd;
- onder leiding en begeleiding samen en alleen werken aan taken voor een leefbare ruimtelijke en sociale omgeving;
- leren dat je gezagsdragers die een rol spelen bij het oplossen van conflicten (groepsleiders en onderwijsgeevenden) moet respecteren;
- leren dat politie en justitie in de Nederlandse samenleving belangrijke gezagsdragers zijn.

5. Culturele oriëntatie en creatieve expressie

Karakteristiek

Algemeen doel

In het voortgezet speciaal onderwijs staat in het uitstroomprofiel Dagbesteding de voorbereiding op een gerichte dagbesteding, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap centraal. Het leergebied 'culturele oriëntatie en creatieve expressie' draagt daaraan bij door het stimuleren van de persoonlijke, creatieve en kunstzinnige ontwikkeling van leerlingen, de ontwikkeling van de verbeeldingskracht en de ontwikkeling van competenties om de vrije tijd op een passende en bevredigende manier vorm te geven. Het richt zich op situaties, nu en in de toekomst, van dagelijks leven in de privé sfeer (wonen, vrije tijd) en op het stimuleren van deelname aan sociaal-culturele activiteiten. Daarmee is culturele oriëntatie en creatieve expressie niet alleen een leergebied, maar ook een vormingsgebied, waarin leerlingen hun kennismaking met culturele activiteiten en kunstzinnige en creatieve uitingen verbreden en verdiepen, voortbouwend op de kunstzinnige oriëntatie in het speciaal onderwijs. Als vormingsgebied is culturele oriëntatie en creatieve expressie uitermate geschikt voor het ontwikkelen van competenties voor, en bewustwording van, een zinvolle en bevredigende besteding van vrije tijd. Het onderscheid tussen culturele oriëntatie en kunstzinnige en creatieve expressie wordt hieronder uiteengezet.

Culturele oriëntatie

Binnen de culturele oriëntatie ligt het accent op de verkenning van het cultureel aanbod in de omgeving van de leerling. De leerling maakt kennis met instellingen of organisaties die een voor de leerling(en) passend cultureel aanbod. Kunst-, media- en erfoodeducatie hebben betrekking op het verkennen van de diversiteit van het aanbod in de omgeving van de leerling en het deelnemen aan verschillende culturele en kunstzinnige activiteiten.

Creatieve en kunstzinnige expressie

Allereerst verkennen de leerlingen op een actieve manier hun eigen expressieve mogelijkheden binnen verschillende kunstzinnige disciplines: beeldend, audiovisueel, muziek, dans, drama. Van daaruit krijgen zij zicht op eigen voorkeuren en talenten, op basis waarvan een keuze gemaakt kan worden voor verbreding en/of verdieping van vaardigheden in de gekozen discipline(s). Bij het maken van keuzes leren leerlingen omgaan met de mogelijkheden vanuit handicap-specifieke aspecten. In de gekozen discipline(s) worden verschillende functies verkend: uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen, vorm geven aan verbeelding, leren communiceren door middel van beelden, muziek, taal, spel en beweging, afhankelijk van hun individuele talenten. De leerlingen leren daarbij hun kunstzinnige/creatieve uitingen aan anderen te presenteren.

Daarbij en daarnaast leren de leerlingen oog te krijgen voor de diversiteit in kunstzinnige en creatieve uitingen van anderen. Die 'anderen' kunnen medeleerlingen zijn, maar ook professionele kunstenaars.

Voor culturele en creatieve expressie zijn vier kerndoelen omschreven. Per kerndoel zijn kernvaardigheden toegekend. Deze kernvaardigheden duiden kort en bondig aan waar het bij het kerndoel om draait. Op deze manier wordt in één oogopslag het karakter van het domein weergegeven.

Toelichting Kernvaardigheden bij kerndoel 1: Beleven en participeren

Het deelnemen aan culturele activiteiten kan zowel passief als actief ingevuld worden. Het verkennen van de eigen voorkeuren en mogelijkheden speelt hierbij een belangrijke rol. Dit kerndoel draagt bij aan de voorbereiding op een mogelijke invulling binnen wonen,

samenleven en vrije tijdsbesteding. Voor de meeste leerlingen zal het vooral een onderzoek zijn naar de mogelijkheden om hun vrije tijd zinvol en bevredigend in te vullen met creatieve en/of culturele activiteiten.

Toelichting Kernvaardigheden kerndoel 2: Producieren

In dit kerndoel staat de zeggingskracht van creatieve en kunstzinnige uitingen centraal. Dit vindt plaats tijdens het maken van een beeldend werkstuk, een dans, muziek of een toneelstuk. Feitelijk gaat het over alle facetten die horen bij het *producieren*, het maken van werk binnen de diverse kunstzinnige disciplines als muziek, dans, drama en de beeldende vakken: handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming.

Toelichting Kernvaardigheden bij kerndoel 3: Presenteren

Dit kerndoel stelt het kunnen *presenteren* van eigen werk centraal. De vorm waarin gepresenteerd wordt kan daarbij verschillend zijn. Het kan gaan om het kunnen vertellen, maar ook om het presenteren in de voor de discipline geschikte media en contexten zoals het geven van een concert, expositie of theatervoorstelling.

Toelichting Kernvaardigheden bij kerndoel 4: Communiceren

Bij dit kerndoel staat communiceren centraal. Leerlingen vertellen wat ze van hun eigen kunstzinnig werk vinden en wat ze tijdens hun creatieve proces hebben ervaren of geleerd. Ze leren ook waardering te ontwikkelen voor het werk van anderen zowel medeleerlingen als professionele kunstenaars.

Voorstel Kerndoelen Culturele oriëntatie en creatieve expressie

1. De leerling maakt kennis met het (sociaal-)culturele aanbod in zijn omgeving door actief deel te nemen aan culturele activiteiten.

Hierbij kan worden gedacht aan:

- het gebruik maken van het aanbod;
- het deelnemen aan (diverse) activiteit(en);
- het ontdekken van mogelijkheden en voorkeuren.

2. De leerling leert vaardigheden waarmee hij zich creatief en kunstzinnig wil en kan uiten, passend bij de eigen mogelijkheden, talenten en voorkeuren.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- het uitdrukken van eigen gevoelens;
- het vastleggen van ervaringen;
- het vormgeven aan verbeelding;
- over het eigen werk kunnen communiceren.

3. De leerling leert eigen kunstzinnig werk, alleen of binnen een groep, aan anderen (medeleerlingen, ouders) te presenteren.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- het presenteren van eigen werk aan anderen;
- samen met een groep en/of alleen;
- de vorm van presenteren kan verschillend zijn, passend bij het werk, bijvoorbeeld: vertellen, concert, tentoonstelling, voorstelling, av-presentatie, filmpje.

4. De leerling leert te communiceren over eigen kunstzinnig werk en dat van anderen.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- het kijken naar en praten over het eigen werk;
- het kijken naar en praten over het werk van andere leerlingen;
- het kijken naar en praten over het werk van professionele kunstenaars.

6. Bewegen en sport

Karakteristiek

Bewegingsonderwijs is erop gericht dat de leerlingen deel leren nemen aan bewegingsactiviteiten, waardoor zij een uitgangspositie verwerven om deel te nemen aan bewegingsactieve vrijetijdsbesteding, nu en later.

In veel activiteiten zitten aspecten die van belang zijn voor lichamelijke arbeid, zoals tillen en kracht zetten. Deze aspecten zullen gekoppeld aan passende activiteiten aan de orde komen. Veiligheid in bewegingssituaties en fitheid in relatie tot bewegen is ook een thema dat samen met verschillende activiteiten aan de orde komt. Op deze manier leren de leerlingen gezond te bewegen.

De ontwikkeling van het eigen motorisch vermogen, het kunnen omgaan met de eigen motorische (on)mogelijkheden, staat centraal bij het leren deelnemen aan activiteiten uit de bewegingsgebieden. Deze bewegingsgebieden zijn een goede afspiegeling van activiteiten uit de bewegingscultuur. Ook het bewegen met anderen krijgt aandacht. Mensen bewegen en reageren niet op dezelfde manier, waardoor het samen met anderen deelnemen aan bewegingsactiviteiten niet vanzelfsprekend verloopt. Dus is het nodig om te leren af te spreken wat de regels zijn en hoe die na te leven, elkaar helpen, op veiligheid letten, elkaars mogelijkheden respecteren en eigen mogelijkheden verkennen. Hierdoor leren de leerlingen het bewegen te reguleren.

Het plezier beleven aan deelname aan verschillende bewegingsactiviteiten is belangrijk. Een positieve beleving van bewegingsactiviteiten op school vergroot het enthousiasme voor deelname aan bewegingsactiviteiten op andere momenten. Sport kan leerlingen aantrekkelijke spel- en bewegingsactiviteiten bieden. Er zijn tegenwoordig veel bewegingsactiviteiten met een vrijblijvender en individueler deelname dan in de georganiseerde sport. Wanneer de leerlingen worden voorbereid op deelname aan de bewegingscultuur, dan gebeurt dat via uitnodigende en bij hun leeftijd en mogelijkheden passende spel- en bewegingsvormen, bijvoorbeeld met aangepaste regels en materialen. Hierdoor kunnen de leerlingen deelnemen aan activiteiten van speciale sportclubs en blijft integratie in de reguliere sportwereld ook tot de mogelijkheden behoren.

Voorstel Kerndoelen Bewegen en sport

1. De leerling leert deelnemen aan activiteiten uit verschillende bewegingsgebieden.

Hierbij kan men denken aan:

- bewegingsgebieden als balanceren, klimmen, zwaaien, springen, hardlopen;
- activiteiten als: acrobatiek, schommelen, trampolinespringen, sprinten, mountainbiken.

2. De leerling leert deel te nemen aan verschillende spelvormen en sportactiviteiten.

Hierbij kan men denken aan:

- doelspelen, terugslagspelen, tik- en afgooispelen, honkloopspelen, zelfverdedigingsspelen, mikspelen, jongleren;
- activiteiten als: basketbal, badminton, judovormen, trefspelen, golf.

3. De leerling leert deelnemen aan verschillende vormen van bewegen op muziek.

Hierbij kan men denken aan:

- bewegen in de maat van de muziek;
- dansvormen.

4. De leerlingen leren gezamenlijke bewegingssituaties met elkaar te reguleren.

Hierbij kan men denken aan:

- klaarzetten, opruimen, herstellen en aanpassen van opstellingen van materialen;
- regels en functies hanteren;
- functiewisselingen toepassen;
- team- en groepsindelingen maken en accepteren.

5. De leerling leert bewegingssituaties positief te beleven.

Hierbij kan men denken aan:

- ingaan op de bewegingsuitdaging en zich willen verbeteren;
- waarderen van de inbreng van anderen;
- inschatten welke activiteiten, contexten en motieven bij hen passen;
- omgaan met winnen en verliezen.

6. De leerling leert de betekenis van bewegen voor gezondheid waarderen.

Hierbij kan men denken aan:

- principes van veilig en verstandig bewegen (ook in woon- en werksituaties);
- gewend zijn aan regelmatig intensief bewegen.

7. De leerling leert deel te nemen aan bewegings- en sportactiviteiten buiten schoolverband.

Hierbij kan men denken aan:

- naar verenigingen en/of evenementen gaan;
- sportoriëntatie en keuzeprogramma's.

7. Friese taal en cultuur

Voor vso in de provincie Fryslân .

Karakteristiek

Fryslân is een tweetalige provincie doordat zowel de Nederlandse als de Friese taal een belangrijke positie innemen. Veel leerlingen in Fryslân spreken Fries, de meeste leerlingen verstaan het Fries naar eigen zeggen voldoende tot goed. Ze beleven de tweetalige cultuur van de provincie dagelijks. Het past bij de algemene doelstelling van het streven naar zo groot mogelijke redzaamheid dat leerlingen die het vso verlaten zich in hun omgeving ook met het Fries kunnen redden. Het aanbieden van Fries in het vso-programma kan uitgevoerd worden conform de wettelijke kaders voor het vso en de kerndoelen, maar het is in uitstroomprofiel Dagbesteding geen verplichting.

In aansluiting op andere sets kerndoelen Fries (primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs) omvat het eerste kerndoel mede het besef van tweetaligheid in Fryslân en het op eigen niveau kunnen participeren in de Friese taal en cultuur. In de dagelijkse leefsituatie is voor de meeste leerlingen het Fries normaal. Bij de verdere kerndoelen Fries voor het uitstroomprofiel Dagbesteding is de verwachte woon- en leefsituatie en het werk of activiteiten in dagbesteding relevant als praktijk waarin in het Fries wordt gecommuniceerd. De kerndoelen richten zich op zo groot mogelijk redzaamheid in die situaties.

Daarom is het leren van Fries in dit uitstroomprofiel vooral gericht op praktisch gebruik in de verwachte uitstroombestemmingen, zoals dit ook geldt voor andere leergebieden. Dit moet niet beperkt worden opgevat, er is rekening te houden met het gegeven dat de beoogde toekomstsituatie niet vast ligt. Omwille van flexibiliteit in de woon- en werksituatie en verdere ontwikkelingsmogelijkheden na de schoolperiode zijn leerlingen in Fryslân gebaat bij de (verdere) ontwikkeling van basisvaardigheden Fries op een voor hen passend niveau.

Voor het Fries betekent dit dat primair gestreefd wordt naar het leren van praktische taalvaardigheden. Vooral de mondelinge taalvaardigheid, luisteren, begrijpen en spreken op voor betrokken leerlingen haalbaar niveau en aansluitend op het Fries thuis en in de dagelijkse situatie. Voor leerlingen in het uitstroomprofiel Dagbesteding is de schriftelijke taalvaardigheid geen uitgebreid doel, behoudens het herkennen van in de omgeving voorkomende Friese woorden of namen.

De kerndoelen Fries in uitstroomprofiel Dagbesteding zijn geformuleerd in afstemming met de kerndoelen Fries voor basisonderwijs en de kerndoelen van dit uitstroomprofiel voor Nederlandse taal en communicatie. Deze kerndoelen zijn niet toegesneden op de groep leerlingen met ernstige meervoudige beperkingen (uitstroombestemming ervaringsgerichte dagbesteding). Voor hen zal het Fries kunnen voorkomen als onderdeel van taal en communicatie: het leren communiceren met de middelen die voor de leerling geëigend zijn.

Samenvattend zijn de kerndoelen voor Fries in dit uitstroomprofiel gericht op:

- bewustzijn van tweetaligheid in en actieve attitude ten opzichte van de Friese taal en cultuur;
- begrijpen van het alledaagse gesproken Fries;
- zich in het Fries kunnen uitdrukken in dagelijkse situaties, gesprekken voeren;
- redzaamheid met betrekking tot in de dagelijkse situatie voorkomende geschreven taal;
- verwerven van woordenschat passend bij eigen niveau.

Voorstel Kerndoelen Friese taal en cultuur

1. De leerling ontwikkelt een actieve houding met betrekking tot gebruik van de Friese taal en deelname in de Friese cultuur.

Hierbij kan men denken aan:

- het Fries en Nederlands onderscheiden in de eigen en openbare situaties en daar naar eigen mogelijkheden mee omgaan;
- herkennen van schriftelijke Friese woorden in opschriften in de dagelijkse omgeving;
- kennismaken met en herkennen van kenmerken van de Friese cultuur;
- volgen van Friese mediaprogramma's die voor de doelgroep geschikt zijn;
- deelnemen aan voor de doelgroep geschikte activiteiten met betrekking tot de Friese cultuur.

2. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken Fries in alledaagse situaties en verhalen.

Hierbij kan men denken aan:

- luisteren naar instructie in het Fries om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een in het Fries voorgelezen of verteld verhaal;
- luisteren naar het Fries dat gebruikelijk is in maatschappelijke verkeer, zoals bij openbaar vervoer of in een winkel;
- luisteren naar gesprekken in de Friese taal en passend reageren;
- verwerven van een woordenschat door te vragen naar betekenis van niet gekende Friese woorden.

3. De leerling leert zich in het Fries uitdrukken in alledaagse situaties.

Hierbij kan men denken aan:

- in het Fries spreken en vertellen over dagelijkse dingen;
- gesprekken voeren in het Fries en daarbij ook vragen stellen over hoe je het zegt in het Fries;
- het gewenste in het Fries duidelijk kunnen maken in maatschappelijk verkeer, zoals bij openbaar vervoer of in een winkel;
- overleggen en samenwerken in een Friestalige context, in en buiten de school.

Kerdoelen Voorbereiding op dagbesteding

Karakteristiek

Algemeen

In het vso-uitstroomprofiel naar dagbesteding worden leerlingen voorbereid op participatie in dagactiviteiten zoals door zorginstellingen worden aangeboden. Daarin bestaan verschillende vormen met te onderscheiden mogelijkheden en niveaus. Het kan gaan om arbeidsgerichte, activiteitengerichte of belevingsgerichte dagbesteding, en combinaties daartussen geven weer tussenmogelijkheden. De range van leerlingen en hun mogelijkheden is in dit uitstroomprofiel zeer groot en dat komt tot uiting in de zeer verschillende toekomstsituaties waarop de school hen voorbereiding wil bieden. Er is een groot verschil tussen leerlingen die ondersteund en begeleid werk kunnen verrichten (werkactiviteiten zonder dat sprake is van een arbeidsverhouding) en leerlingen waarbij primair voor een veilige omgeving met stimulerende ervaringen gezorgd moet worden. Uiteindelijk is het de bedoeling dat voor elke leerling de best passende plaats mogelijk wordt.

De kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding zijn erop gericht dat leerlingen hun competenties voor de praktijk van hun dagelijkse activiteiten optimaal kunnen ontwikkelen, rekening houdend met hun mogelijkheden en beperkingen.

De kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding sluiten aan op soortgelijke doelen voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, omdat de grens daarmee (loonvormende arbeid) in de doelen bewust niet scherp wordt getrokken. Reden hiervoor is dat leerlingen soms in dagbesteding alsnog kunnen doorgroeien naar arbeid, als ze zich doorontwikkelen in later jaren, en/of doordat een arbeidsplek in beeld komt die geschikt is of geschikt gemaakt kan worden. In zorginstellingen is hier ook oog voor: daar heeft men ook trajecten 'arbeidstoeleiding'.

Deze kerndoelen zijn gericht op praktische voorbereiding op (arbeidsmatige) dagbesteding en omvatten de volgende vier domeinen:

1. brede, praktische oriëntatie op werkvelden en dagactiviteiten (werk- en activiteitenexploratie),
2. vaardigheden om zo veel mogelijk eigen sturing te geven aan (levens-)loopbaan: verwerven, behouden en (indien nodig) veranderen van werk- of activiteitssetting (loopbaansturing),
3. ontwikkeling van algemene competenties voor functioneren in werk/dagactiviteiten en in wonen, vrije tijd en samenleving (praktische burgerschap). en
4. ontwikkeling van specifieke vaardigheden gericht op activiteiten en werkzaamheden, waaronder zo zelfstandig mogelijke redzaamheid in voor de leerling voorkomende situaties.

Domein: Exploratie van werk en dagactiviteiten

Wat een passende plek is voor een leerling kan eigenlijk alleen tot uiting komen door kennismaking en ervaring met het scala aan mogelijkheden dat voor hem of haar in aanmerking komt. De leerling moet het zelf ervaren, zijn voorkeuren ontdekken en leren te kiezen. Deels kan deze werkexploratie op school, maar heel nuttig is ook het gebruik maken van stage-mogelijkheden bij de regionaal beschikbare zorgvoorzieningen.

Domein: Kiezen en loopbaansturing

Een passende plek in werk en dagbesteding staat niet voor altijd vast. In de mogelijkheden van (werk-)activiteiten kunnen nieuwe perspectieven haalbaar worden en ook de jongere kan zijn mogelijkheden verder ontwikkelen of zijn voorkeuren veranderen, waardoor het te verwachten is

dat men meer dan eens van situatie zal wisselen. De vaardigheden om hier zoveel mogelijk zelf sturing aan te geven, vormen het onderwerp van het tweede kerndoel. Dit doel zal in het algemeen met de nodige begeleiding en ondersteuning gepaard gaan, tegelijk met het ervaring opdoen in de praktijk. De begeleiding in school krijgt vorm in een individueel transitieplan, als voorbereiding op hun loopbaan. De loopbaan vatten we dan voor deze leerlingen breed en integraal op: hun weg in het leven met betrekking tot wonen, werk- en dagactiviteiten, vrijetijdsbesteding en samenleving.

Het hangt van het niveau van de leerling af in hoeverre hij of zij dat in enigermate zelfstandig kan. Het streven is om de leerling, om wie het uiteindelijk gaat, hierin een zo groot mogelijk betrokkenheid en stem te laten hebben. Doel is om hun vermogens tot loopbaansturing te versterken en hen uit te dagen, zelf (mede)verantwoordelijkheid te leren dragen voor hun (toekomstige) loopbaan in het leven.

Domein: Werkcompetenties

De leerling ontwikkelt algemene (kerndoel 3) en specifieke (kerndoel 4) competenties voor werk. De beschrijvingswijze van deze competenties is ontleend aan de competentiestructuur, die ook gebruikt is bij uitstroomprofiel Arbeidsmarkt omdat de afstemming en herkenbaarheid te bevorderen. Hierdoor kunnen doorgaande ontwikkelingslijnen voor leerlingen ontstaan, maar ook is het voor de school praktisch eenzelfde soort achtergrond voor de beide uitstroomprofielen te hanteren, gezien mogelijke overlap en combinatie van beide groepen leerlingen in de organisatie van het onderwijs.

Het zijn vrij globale geformuleerde competentie categorieën en zullen in de praktijk voor deze leerlingen een eigen passende invulling krijgen.

Ook de overige onderdelen die hier onder werk-competenties worden genoemd zijn gericht op het verrichten van productieve taken in een op werk ingerichte omgeving zoals in arbeidsgerichte dagbesteding.

Voor leerlingen in het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn de andere situaties en voorbereiding daarop zo divers dat de school hiervoor een op het perspectief van de leerling passende specifieke invulling van het programma kan ontwikkelen in afstemming met de ontvangende instellingen. Stages behoren ook hier tot de mogelijkheden.

Het verschil tussen de algemene werkcompetenties (kerndoel 3) en de specifieke vaardigheden (kerndoel 4) is dat het eerste betrekking hebben op het algemene functioneren in een op werken gerichte situatie, en de tweede de concrete vaardigheden bij het uitvoeren van werkhandelingen omvatten. Deze zijn uiteraard per werksituatie zeer verschillend. In de schoolsituatie en/of stage wordt deze uitvoering geleerd of getraind, lettend op de verschillende mogelijkheden van uitvoeringsniveau en/of ondersteuning die daarbij nodig is.

Deze doelen zijn geformuleerd in de richting van werkactiviteiten maar er is niet alleen aan een uitwerking voor arbeidsmatige dagbesteding te denken. Ook voor andere deeldoelgroepen en de voor hen passende dagbesteding is een passende uitwerking te maken m.b.t de aangegeven domeinen en vaardigheden van deze kerndoelen omvatten. De individuele mogelijkheden en kwaliteiten zijn uiteraard per leerling anders en daarmee de concrete uitwerking van deze kerndoelen naar de te onderscheiden deelgroepen maatwerk (zie de preambule).

Voorstel Kerndoelen Voorbereiding op dagbesteding

1. De leerling verkent de mogelijkheden van werk en activiteiten die bereikbaar zijn.

Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:

- De leerling neemt deel aan verschillende soorten dagbestedingen die voor hem in de omgeving beschikbaar zijn.
- De leerling verkent verschillende werkzaamheden en dagactiviteiten met de erbij behorende rollen, taken en verantwoordelijkheden.
- De leerling verkent stage mogelijkheden.

2. De leerling leert vaardigheden die het kiezen voor deelname aan en veranderen van werk of activiteiten mogelijk maken.

Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:

- De leerling leert voor hem passende en geschikte activiteiten of situaties te selecteren.
- De leerling leert over zijn voorkeuren en motieven te communiceren.
- De leerling leert een portfolio op te bouwen en leert dit te gebruiken als middel om zich te presenteren.
- De leerling leert op hoofdlijnen de rechten en plichten van een werknemer en deelnemer aan dagbesteding en leert deze uit te oefenen (ermee om te gaan).
- De leerling leert officiële documenten die samenhangen met werk en dagbesteding lezen en begrijpen, of daarbij hulp vragen.
- De leerling leert organisaties kennen die zijn belangen behartigen en leert een keuze maken om al dan niet lid te worden van een dergelijke organisatie.
- De leerling leert op passende wijze de eigen belangen en wensen te behartigen in relatie tot aanpassing van het werk (aan de eigen mogelijkheden en beperkingen), en in relatie tot de realisatie van eigen ontwikkelingsmogelijkheden op het werk (scholingswensen, veranderen van werk).
- De leerling leert om contacten op te bouwen en te benutten, mede als ondersteuning bij het verwerven, behouden en veranderen van werk of activiteiten.
- De leerling leert gebruik te maken van voorzieningen voor bemiddeling, scholing en coaching.

3. De leerling ontwikkelt algemene competenties voor het uitvoeren van werk en activiteiten, met name de volgende:

3.1 De leerling leert samen te werken en te overleggen.

Dit houdt onder andere in:

- anderen raadplegen en overleggen;
- afstemmen;
- openhartig en oprecht communiceren;
- aanpassen aan de groep;
- bevorderen van teamgeest;
- bijdrage van anderen waarderen.

3.2 De leerling leert instructies en procedures op te volgen.

Dit houdt onder andere in:

- werken conform voorgeschreven veiligheidsvoorschriften;
- instructies opvolgen;
- werken conform voorgeschreven procedures, hierbij discipline tonen.

3.3 De leerling leert bij arbeidsmatige taken de juiste materialen en middelen op een doelmatige en doelgerichte manier in te zetten.

Dit houdt onder andere in:

- geschikte materialen en middelen kiezen;
- deze materialen en middelen doeltreffend en doelmatig gebruiken;
- goed zorgen voor materialen en middelen.

3.4 De leerling leert de eigen werkzaamheden te plannen en te organiseren.

Dit houdt onder andere in:

- doelen en prioriteiten stellen;
- activiteiten plannen;
- tijd indelen.

3.5 De leerling leert kwaliteit te leveren in arbeidsmatige situaties.

Dit houdt onder andere in:

- kwaliteitsniveau halen;
- productiviteitsniveau halen;
- systematisch werken.

3.6 De leerling leert ethisch en integer te handelen in werksituaties.

Dit houdt onder andere in:

- integer handelen;
- omgevingsverantwoord handelen;
- verschillen tussen mensen respecteren.

3.7 De leerling leert om te gaan met veranderingen en zich aan te passen.

Dit houdt onder andere in:

- aanpassen aan veranderende omstandigheden;
- nieuwe ideeën accepteren;
- omgaan met onduidelijkheid en onzekerheid;
- met diversiteit tussen mensen omgaan.

3.8 De leerling leert met druk en tegenslag om te gaan.

Dit houdt onder andere in:

- effectief blijven presteren onder druk;
- gevoelens onder controle houden;
- constructief omgaan met kritiek;
- eigen grenzen kennen, grenzen stellen.

4. De leerling ontwikkelt specifieke werkvaardigheden die passen bij de eigen keuzes, mogelijkheden en beperkingen.

Afhankelijk van het gekozen werk kunnen dat (vak)specifieke fysieke, manuele en/of mentale vaardigheden, kwaliteiten of vermogens zijn.

Hieronder kan worden verstaan:

vakspecifieke fysieke kwaliteiten tonen, zoals

- handig zijn, adequaat reageren, uithoudingsvermogen hebben (zorg voor dieren);
- met voldoende fysieke krachtinspanning werkzaamheden uitvoeren (buitenwerk in het groen);
- het gebruiken van lichamelijke kracht en nauwkeurigheid terwijl hij rekening houdt met de kenmerken van de goederen en opslagplaats, zodat de goederen snel, veilig en zonder schade opgeslagen worden (magazijn).

manuele vaardigheden aanwenden, zoals

- nauwkeurig en accuraat technieken toepassen bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in de horeca);
- het op bedreven en accurate wijze onderhouden van gereedschap en materialen (bijvoorbeeld in natuur en groen).

vakspecifieke mentale vermogens aanwenden, zoals

- het toepassen van vakkennis en technieken bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in horeca);
- het verwerken van betalingen in de kassa en verschillende betalingswijzen kunnen hanteren (bijvoorbeeld bij het afrekenen in horeca);
- het uitvoeren van transport- en opslagwerkzaamheden, rekening houdend met de kwetsbaarheid van materialen (bijvoorbeeld in natuur en groen);
- het controleren van goederen op kwaliteit en kwantiteit (bijvoorbeeld in winkel).

B. Literatuur en bronnen

Bakker, J., & Boer, P. den (2008). *Het Individueel Transitie Plan - tussen idee en stappenplan*. Tilburg: Work@Work en IVA.

Berlet, I., & Haandrikman, M. (2010). *Bewijzen, certificeren en kwalificeren in het Praktijkonderwijs, een bijdrage tot visievorming*. Enschede: SLO.

Blockhuis, F., & Leenders, E. (2006). *Beroepspraktijkvorming: het organiseren van interactie*. De Bilt: MBO-Raad.

Blokhuis, C., & Berlet, I. (2006). *Recht doen aan verschillen, kwaliteit van beoordelen bij competentiegericht praktijkonderwijs*. Enschede: SLO.

Damen, L.H. (red) (2000). *Bouwstenen voor praktijkonderwijs. Deel 1: Pedagogisch/didactische uitgangspunten en leerinhouden*. Enschede: SLO.

Damen, L.H., (2003). *Onderwijsleermiddelen zml: Leeromgevingen en leren leren*. Enschede: SLO

Damen, L.H. (2008). *Passende kwalificaties voor vso-leerlingen, een studie voor een kwalificatiestructuur vso*. Enschede: SLO.

Gennep, A. van (1994). *De zorg om het bestaan: over verstandelijke handicap, kwaliteit en ondersteuning*. Amsterdam: Boom.

Gennep, A. van (2000). *Emancipatie van de zwaksten in de samenleving: over paradigma's van verstandelijke handicap*. Amsterdam: Boom.

Gennep, A. van (2008). *Waardig leven met beperkingen; over veranderingen in de hulpverlening aan mensen met beperkingen in hun verstandelijke mogelijkheden*. Apeldoorn: Garant.

Gennep, A. van, & Steman, C. (1997). *Beperkte burgers: over volwaardig burgerschap voor mensen met verstandelijke beperkingen*. Utrecht: NIZW.

Jong-Buysse, C. de (2010). *Een passend portfolio; Over het gebruik van Portfolio in VSO ZML*. Hulst: onderzoekscriptie master SEN.

Kemp, S. van der, & Vree, F. van (2006). *Arbeidsmatige dagbesteding, een verkennend onderzoek naar aard en omvang*. Eindrapport van een onderzoek in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Leiden.

Pameijer, N. (2007). *Handelingsgerichte diagnostiek; een handreiking voor orthopedagogen en psychologen werkzaam in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*. Den Haag: Boom uitgevers.

Hierin staat een bijlage met een overzicht van redelijk tot goed onderbouwde tests, schalen en vragenlijsten die bruikbaar zijn voor de beeldvorming bij mensen met een verstandelijke beperking.

Scholten, G., & Schuurman, M. (2003). *Op Eigen Benen; een leermethodiek voor mensen met een (verstandelijke) beperking*. Wezep: INVRA.

Scholten, G., & Schuurman, M. (2008). *Eigenwaarde; Leermethodiek 'Op Eigen Benen' achtergrond en toepassing*. Wezep: INVRA.

Sontag, L. & Westerlaken, J. (2010). *Uitstroomprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON.

Timmer, J.T. (2000). *'Eigen Initiatief Model', herkomst, achtergronden en inhoud*. Amsterdam: Samenwerkingsverband EIM.

Zon, W.M.T. van (2004). *Kader voor arbeidstoeleiding VSO, context, structuur en doelen*. Enschede: SLO.

Websites met betrekking tot het in beeld brengen van benodigde ondersteuning en met betrekking tot de match tussen competenties en vereisten van werk of activiteiten

INVRA: Inventarisatie van redzaamheidsaspecten

www.invra.nl

De INVRA-Wonen is een observatielijst voor redzaamheid.

De INVRA-Arbeid is een observatielijst voor vaardigheden die voor komen in een arbeidssituatie.

Taksatieschaal

<http://www.zorg-unie.nl/taksatieschaal.html>

De Taksatieschaal brengt exact in beeld wat je zelf wel kunt en wat je zelf niet kunt. Met andere woorden: de Taksatieschaal brengt de zorgvraag in beeld.

MELBA

www.melba.nl

MELBA is een systeem waarmee aan de ene kant de mogelijkheden van een persoon en aan de andere kant de eisen van een functie gedocumenteerd kunnen worden. Daarvoor bestaat het systeem uit een capaciteiten- en een eisenprofiel.

Competentiegericht onderwijs MBO 2010

<http://www.kwalificatiesmbo.nl/competenties.html>

http://www.mbo2010.nl/index.cfm/t/Over_CGO/

<http://www.mbo2010.nl/index.cfm/t/Kwalificatiedossiers/>

Overige nuttige websites

www.overheid.nl/wetten

www.nlqf.nl

www.taalenrekenen.nl

www.liesa.nl

www.hetkan.info

www.voxonderwijs.nl

www.voorz.nu

www.werknemerinopleiding.nl

www.toolboxassessment.nl

www.stagemarkt.nl

www.beroepeninbeeld.nl

www.tota.nl

www.cito.nl

www.ivio-examenbureau.nl

www.kenniscentrumcrossover.nl

C. Lijst van betrokkenen en geraadpleegden

Contactpersoon	Instelling
Kees Blij	Kingmaschool
Willen Burgers	Werkenrode School/REA
Mark Cantrijn	WEC-raad
Joke Haarman	De Berkenschutse
Joke Hanegraaf	Liniecollege, Den Helder,
Jeanne Hendriks	De Werkwijzer
Els Hendrikse	Heliomare
Rien van Kaam	Liduinaschool Breda
Mary Korten	Stichting KIO
Ingrid Krijnen	Dr. A van Voorthuijsenschool
Dick Linde	Bartimeús
Hans Plag	Hoenderlo groep
Mary Anne Poortman,	Liniecollege, Den Helder,
Martin Schuitemaker	De Toekomst Ede
Rolf Snaterse	De Klimop SO/VSO ZML Den Bosch
Ton Spek	RMPI
Ruud van der Star	Kentalis Compas
Freerk Steendam	WEC-raad
Mevr. E. Stegeman	Herman Broerenschool
Hans Voortman	Delta
Rinze Wartena	Anne Flokstraschool
Martijn Welle	Berg en Boshschool
Marjan Zandbergen	Ministerie OCW

D. Schema's indelingsvoorstel naar uitstroomverwachting/ ontwikkelingsperspectief voor Dagbesteding (D) en Arbeidsmarkt (A)

D1-3 = kenmerken van de uitstroomsituatie van deel-doelgroepen in usp Dagbesteding: belevingsgericht; activiteiten gericht; arbeidsmatige dagbesteding.

A1-3 = kenmerken van de uitstroomsituatie van deel-doelgroepen in usp Arbeidsmarkt: aangepaste werkomgeving; regulier bedrijf met begeleiding; passend regulier bedrijf.

V(-) = kenmerken van de uitstroomsituatie van leerlingen usp Vervolgonderwijs (wordt hier niet verder uitgewerkt).

<i>Route/ stroom</i>	<i>Participatie in dagelijks werk: doel van de activiteiten</i>	<i>Aard van de activiteiten</i>	<i>Productie-/resultaat- vereisten (%= inschatting van inzetbaarheid/realisatie t.o.v. ondersteuning)</i>	<i>Begeleiding/ondersteu- ning (%=schatting van zorgcomponent, blijvende ondersteuning)</i>	<i>Locatie</i>	<i>Vergoeding</i>
D1	Belevingsactiviteiten; stimuleren van contact en participatie. Veilige en zorgende omgeving.	Primair gericht op welbevinden en recreatie.	Geen vereisten aan productie of nakomen van afspraken. Geen realisatie (<10%).	Door zorgverlener (100%).	Woonvorm, (dag)activiteiten- centrum, zorgboerderij.	Geen.
D2	Activiteitgerichte dagbesteding; behoud of ontwikkeling van vaardigheden. Vrijblijvende activiteiten; niet resultaatgericht.	Primair gericht op maken van producten en/of leveren van diensten (vnl. intern).	Geen kwantitatieve productie-eisen; mogelijk wel kwalitatieve eisen; wel afspraken, maar beperkte consequenties. Realisatie: 20-30%.	Door zorgverlener (70-80%).	Woonvorm, (dag)activiteiten- centrum, zorgboerderij, werkproject.	Geen salaris; geen onkosten- vergoeding.
D3	Arbeidsmatige dagbesteding. Niet-vrijblijvende, resultaatgerichte activiteiten.	Primair gericht op maken van producten en/of leveren van diensten (intern en extern).	Kwantitatieve en kwalita- tieve productie-eisen; afspraken met conse- quenties. Realisatie: 60-70%.	Door zorgverlener en (externe) vakkracht/ werkbegeleider (30-40%).	(Dag)activiteiten- centrum, zorgboerderij, werkproject beschermde werk- locaties.	Geen salaris; mogelijk onkosten- vergoeding.

A1	Arbeid in een aangepaste werkomgeving. Begeleiding bij leren en zich ontwikkelen op de werkplek.	Maken van producten/leveren van diensten (extern).	Kwantitatieve en kwalitatieve productie-eisen; afspraken met consequenties. ('Niveau 1') 70-80%.	Job coach/werkbegeleider, werkgever 20-30%.	Beschermde werkomgeving, bijvoorbeeld sociale werkvoorziening.	Loon (met wgsuppletie, compensatie).
A2	Arbeid in een 'regulier' bedrijf, onder toezicht of leiding uit te voeren. Begeleiding bij leren en zich ontwikkelen op de werkplek	Maken van producten/leveren van diensten (extern).	Kwantitatieve en kwalitatieve productie-eisen; afspraken met consequenties. ('Niveau 2') >80%.	Job coach/werkgever 10-20% .	Geschikte reguliere arbeidsplaats in een bedrijf. Goede match tussen werknemer en bedrijf is nodig.	Loon (met wgsuppletie, compensatie).
A3	Assisterende functie in een regulier bedrijf, uit te voeren onder leiding. Leren en zich ontwikkelen op de werkplek	Maken van producten/leveren van diensten (extern).	Kwantitatieve en kwalitatieve productie-eisen; afspraken met consequenties. ('Niveau 3') >90%.	job coach (tijdelijk)/werkgever <10%.	Geschikte reguliere arbeidsplaats in een bedrijf. Goede match tussen werknemer en bedrijf is nodig.	Loon (arbeidsmarkt, met loonsuppletie).
V(.)	Onderwijs.	Onderwijs/studeren.	Diplomagericht, toetsen, tentamens, examen. 100%	Door onderwijsbegeleider (AOB?), mentor, maatje, ...	Reguliere onderwijsinstellingen; mogelijk met ondersteuning	Studietoelage.

Verklaring m.b.t. percentages: Deze zijn bedoeld als duiding van het denkkader, niet als meetbare criteria (althans momenteel niet). Het zijn relatieve inschattingen: In kolom 3: % is schatting van mogelijke participatie aan (dag)activiteiten en/of arbeid of onderwijs en van de realisatiegraad van productie daarin, ofwel de inzetbaarheid. In kolom 4: het % hier is complementair aan het % in kolom 3; het is aanduiding van de omvang van ondersteuning resp. dispensatie/compensatie die benodigd is.

*Kenmerken zijn gedeeltelijk ontleend aan: Van der Kemp en Van Vree, 2006, voor het overige aangepast en gesitueerd in de context van uitstroomprofielen vso.

Ontwikkelingsperspectieven op de transitiegebieden

Bovenstaand schema is ook te maken voor de uitstroom op elk van de andere transitiegebieden: wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap. Algemeen doel is: 'zo zelfstandig mogelijk functioneren' op deze levensterreinen; (zie Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel kwaliteit (v)so.

Voor een vertaling naar bovenstaand toekomst- of ontwikkelingsperspectief is het dan van belang in te schatten: het % zelfstandigheid ten opzicht van % benodigde ondersteuning/begeleiding (ook hier uitsluitend als globaal denkkader, zie voorgaande kanttekeningen bij kolom 3 en 4).

Leerlingenmerken bij instroom vso en het verwachte niveau bij uitstroom/ontwikkelingsperspectief

D 1-3 en A 1-3: mogelijke indeling van stromen/leerroutes die zijn ontleend aan verschillende schema's die scholen gebruiken om de organisatie en het programma-aanbod voor verschillende groepen leerlingen te verhelderen. Met name deels ontleend aan REC NO-Brabant en de A .Flokstraschool.

V (.): niet onderscheiden, wordt hier niet uitgewerkt; het is opgenomen om het grensgebied en de doorstroommogelijkheid aan te geven.

<i>Stroom/route</i>	<i>Mate van verstandelijke beperking IQ</i>	Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>instroom</u> vso <i>Leren: ... Sociaal/communicatief: ... Emotioneel/houding: ... Hulp vs. zelfst. (ADL) : ...</i>	Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>uitstroom</u> vso <i>te verwachten ontwikkelingsperspectief; dezelfde kijkpunten, met koppeling aan concrete toekomst.</i>	<i>Inzetbaarheid/% zelfstandigheid; transitie-doelen % participatie- realisatie</i>	<i>Ondersteuning/% begeleiding of hulpmiddelen of compensatie.</i>
D1	Diep verst. beperking/ Zeer ernstig verst. beperking IQ 0-35	0-2 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	0-3 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	activiteiten/werk: < 10% < 10% zelfst. Wonen < 10% zelfst. Vrije tijd < 10% zelfst. Burgerschap	> 90% compensatie > 90% begeleiding > 90% begeleiding > 90% begeleiding
D2	Ernstig verst. beperking IQ 35-45	2-4 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	3-5 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	activiteiten/werk: < 30% < 20% zelfst. Wonen < 20% zelfst. Vrije tijd < 20% zelfst. Burgerschap	> 70% compensatie > 80% begeleiding > 80% begeleiding > 80% begeleiding
D3	Matig verst. beperking IQ 45-55	4-6 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	5-7 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	activiteiten/werk: < 70% < 40% zelfst. Wonen < 40% zelfst. Vrije tijd < 40% zelfst. Burgerschap	> 30% compensatie > 60% begeleiding > 60% begeleiding > 60% begeleiding

A1	Licht verst. beperking IQ 50 - 60	6-8 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	7-10 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	arbeid/besch.werk: < 70% < 60% zelfst. Wonen < 60% zelfst. Vrije tijd < 60% zelfst. Burgerschap	> 30% compensatie > 40% begeleiding > 40% begeleiding > 40% begeleiding
A2	Licht verst. beperking IQ 60 - 70	8 á 9 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	10 -12 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	arbeid/besch.werk: < 80% < 75% zelfst. Wonen < 75% zelfst. Vrije tijd < 75% zelfst. Burgerschap	> 20% compensatie > 25% begeleiding > 25% begeleiding > 25% begeleiding
A3	Licht verst. beperking IQ 70 - 80 á 85	9 á 10 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	12 jaar of hoger Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	arbeid/besch.werk: > 80% > 75% zelfst. Wonen > 75% zelfst. Vrije tijd > 75% zelfst. Burgerschap	< 20% compensatie < 25% begeleiding < 25% begeleiding < 25% begeleiding
V(.)	Geen verst. beperking IQ >85 IQ 85 -140	Kalenderleeftijd Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	Kalenderleeftijd Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	studie/scholing: > 80% > 75% zelfst. Wonen > 75% zelfst. Vrije tijd > 75% zelfst. Burgerschap	< 20% compensatie < 25% begeleiding < 25% begeleiding < 25% begeleiding

Aantekeningen

Kolom 1: IQ van de eerste niveaus zijn moeilijk vaststelbaar in bepaalde testwaarde, dus relatief te beschouwen.

Kolom 2-3: Het gaat hier om het beeld van belangrijkste persoonlijke kenmerken van de jongere ('kindbeeld'), incl. mate van zelfstandigheid in uit te voeren taken.

Kolom 4-5: Is vergelijkbaar met het vorige schema kolom 3-4, maar dan op alle transitiegebieden.

(Kolom 4: % is schatting van mogelijke realisatie van redzaamheidsaspecten; kolom 5: % is complementair daaraan, als aanduiding van de omvang van ondersteuning.)

Ondersteuning/begeleiding zoals in laatste kolom samengevat kan door compensatie/dispensatie: bijv. hulpmiddelen, ondersteuning door begeleiding en zorg (>PGB).

N.B.: Met betrekking tot zelfstandigheid en redzaamheid in kolom 4-5 is in de eerste vijf rijen t/m A2 is het percentage maximaal; de laatste twee rijen is het minimale aangegeven, het getal is uitsluitend bedoeld als relatieve indicatie.

Leerroutes

Leerroutes kunnen worden gefaseerd, bijvoorbeeld:

Fase 1: leeftijdsindicatie 12 - 14 jaar

Fase 2: leeftijdsindicatie 14 - 16 jaar

Fase 3: leeftijdsindicatie 16 - 18 á 20 jaar.

Belangrijke aantekening hierbij: een leerling hoeft de fases niet noodzakelijkerwijs op één niveau te doorlopen. Een leerling kan, afhankelijk van de ontwikkeling die hij doormaakt, in een ander niveau terecht komen. Het ontwikkelingsperspectief én het onderwijsaanbod wordt vervolgens daarop aangepast. Hiernaast zijn voorbeeldmatig enkele mogelijkheden weergegeven.

Instroom/Fase 1 12-14 jr.	Fase 2 14-16 jr.	Fase 3 16-18 á 20 jr.	Vso- uitstroomperspectief/gerealiseerd
D1	D1	D1/+ of -.	D1 of D2
D2	D2	D2/+ of -.	D1, D2 of D3
D3	D3	D3/+ of -.	D2, D3 of A1
A1	D3 of A1 of A2	D3 of A1 of A2.	D3, A1 of A2
A2	A1, A2 of A3	A1, A2 of A3	A1, A2 of A3
A3	A2 of A3 of V	A2, A3 of V	A2, A3 of V
V(.)	A3 of V	A3 of V	A3 of V

Leerroutes en leerlijnen Dagbesteding - Arbeidsmarkt

In het hierna volgende schema staan drie leerroutes getekend door de niveaus van zml-leerlijnen; beschouw deze pijlen echter als brede balken met een zekere onderlinge overlap. De schematisering levert rechte lijnen op, wat voor de inhoudelijke school-organisatorische indeling kan kloppen, maar voor de leerling eerder een range betekent waarbinnen die een meer kronkelende weg aflegt en ook sprongsgewijs kan ontwikkelen, naar gelang keuzes in zijn transitieproces.

NB 1. Het is geen exacte of 'geijkte' grafiek, waarbij niveau X bij intake of overgang middenbouw leidt tot plaatsing in route Y. Ten eerste speelt er meer mee dan alleen het cognitieve leerniveau (zie schema's op de vorige bladzijden). Ten tweede moet de school op basis van de eigen doelgroep en de speciale leerlingkenmerken een zinvolle indeling in leerroutes maken. Het schema is bedoeld voor de gedachtevorming: waar verwacht je uit te komen en waar ben je op de route. De ontwikkeling van criteria voor het ontwikkelingsperspectief en daarmee samenhangende plaatsings- en doorstroombeslissingen moet in de school plaats vinden, op zijn minst de fine-tuning is maatwerk.

NB 2. Er staan de zml-niveaus 1-12 in. Die leerlijnen zml (CED) zijn oorspronkelijk gedacht voor de leergebieden (kerndoelen) SO/VSO 4 tot 16, waarna de praktijkvakken de boventoon gaan voeren. Tegenwoordig is de trend in scholen om dit meer naar voren te halen en de leer- en ontwikkelingsmogelijkheden op leergebieden al vroeg in het VSO te integreren in praktisch leren door doen. Bovendien zijn er tegenwoordig speciaal voor het VSO kerndoelen, waardoor de leerlijnen-niveaus die in VSO zml gebruikt worden, nog moeten worden aangepast.

NB 3. Er ontbreekt verder nog een belangrijk element aan, dat is de transitie: de gerichtheid op de overgang naar een zo zelfstandig mogelijk functioneren in werk, wonen/persoonlijk leven en burgerschap. Het toewerken daarnaar en de begeleiding van keuzes daarin neemt in de loop van het VSO programma een toenemende plaats in. Onderdeel daarvan is het opdoen van ervaringen in praktische situaties. Dat kan in de school en daarbuiten, door bijv. stagemogelijkheden, werk- en ervaringsplekken enz. voor de leerlingen te realiseren.

Leerroutes en leerlijnniveaus Dagbesteding - Arbeidsmarkt

- ZML-leerlijnen (CED) worden ingedeeld in 12 niveaus (oorspronkelijk op basis 12 jaar SO/VSO). De eronder veronderstelde niveaus van de te verwerven vaardigheden worden toepasbaar geacht voor alle leeftijden zml. Daarmee wordt het gekoppeld aan vaardigheidsniveaus op de diverse leergebieden, m.n. taal en rekenen. De indeling door Cito zml-A (1-4), zml-B (4-8) en zml-C (9-12), bedoeld voor alle leeftijden van leerlingen SO/VSO, zijn vergelijkbaar met de uitstroomniveaus in routes D2, D3 en A1.
- De tussendoelen, leer- en ontwikkelingsstappen die bij elkaar in een jaar zijn te realiseren, hoeven niet overeen te komen met een niveau, want dat is afhankelijk van het leer- en ontwikkelingstempo van de individuele leerling. Bepaling van het leerresultaat in en aan het einde van schooljaar geeft dus zowel het verschil aan met het beginniveau van deze leerling en refereert ook aan de 'gemiddelde' leerling van de doelgroep, waarvoor de leerlijn is bepaald. Hierin ligt de koppeling tussen leerlijn en volgsysteem. (LVS)
- De inhoud van het onderwijs is gehouden aan de vastgestelde kerndoelen voor de doelgroep, die geven echter geen beheersingsniveau aan, maar hooguit een indicatie.
- De leer- en ontwikkelingslijnen gaan uit van de kerndoelen als einddoelen en werken daaraan (of aan subdoelen ervan) uitgaande van een doorlopende lijn (meestal ook met cyclische aspecten) leidend tot toenemende beheersing en niveau/complexiteit. De onderwijsactiviteiten kunnen worden gekozen op basis van aansluiting bij het leerlijn-onderdeel (tussendoel) of door het volgen van een methode die een leerlijn in zich heeft en voldoet aan de kerndoelen. De leerlijn is hulpmiddel voor onderwijsplanning.
- De tussendoelen in de leerlijnen zijn *exemplarisch* voor specifiekere doelen waarvan leerlingen de beheersing kunnen tonen (vaststellen door bijv. toetsen of observeren).
- De vorderingen zijn bepalend voor de vervolgstappen (didactisch), of plaatsing in niveaus of stromen. Als een leerling niet voldoende beheersing van een leerlijn-niveau bereikt is de keuze : extra lessen/tijd geven, overslaan van gedeelten, d.w.z. prioriteiten stellen bij die inhouden die voor deze leerling het belangrijkste en tevens leerbaar zijn.
- Hetzelfde geldt voor de leerling die sneller ontwikkelt dan het gemiddelde van de groep: die komt eerder toe aan volgend niveau van leerlijn. Bij voortdurende hiervan komt herplaatsing in overweging. (Een vuistregel voor klassenmanagement is het aanhouden van maximaal drie niveaus in een klas, en daarbinnen het onderwijs te differentiëren.)

In het volgende schema is dit in verhouding tot elkaar uitgetekend (bewerkt naar schema van Linie College). In VSO is er in toenemende mate transitie-oriëntatie en -begeleiding.

niveaus in zml leerlijn	SO									VSO							A-2			
	Onderbouw			Middenbouw			Bovenbouw			Brug		Middenbouw		Bovenbouw						
12																12		Begeleide arbeidsplaats		
11																11	A-1			
10																10				
9																9		Arbeidsmatig werken (dagbesteding)		
8																8	D-3			
7																7				
6																6		Dagactiviteiten		
5																5				
4																4	D-2			
3																3		Dagbesteding belevingsgericht		
2																2				
1																1	D-1			
ZML	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	ZML	VSO	Uitstroom
	Leeftijd																	leerlijn/-route		

SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al 35 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhoud van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl